

О. Герм ай зе

Руйна і Дорошенко

10 М. Косиоларов.

Гермайзе, О.

Вийдущ. сягаєт к книге
Косиоларова „Гермізівка“.

ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОТЕКА

Chlorophytum

Chlorophytum

Chlorophytum

Chlorophytum

М. КОСТОМАРОВ

ЧЕРНІГІВКА

БУВАЛЬЩИНА
З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ВІКУ

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Переклад Б. Грінченка
Редакція й вступна стаття

~~В. Грінченко~~

В. Грінченко

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

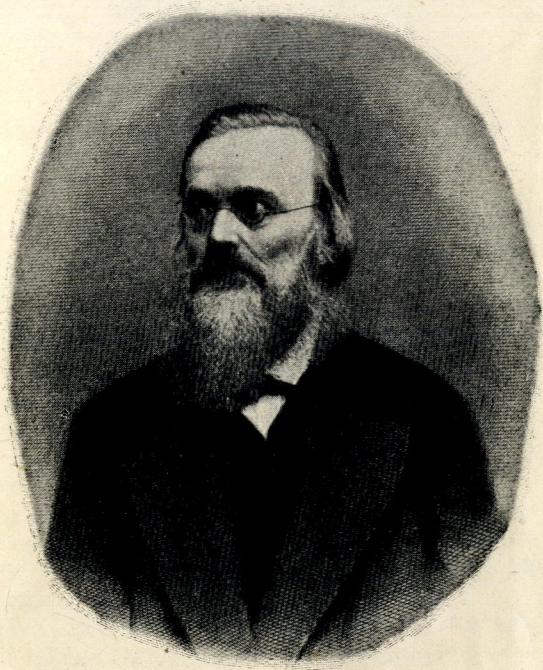
~~41625~~

КНИГОСПІЛКА

Львівська державна
наукова бібліотека
1130

Друкарня Київської Філії Книгоспілки
вул. Свердлова, 8.—Зам. № 354.
Київський Окрліт № 193.
Тираж 5.000.
1928.

до кн. М-В. і.м. у слов. і.м.
~~Гетьманство~~
Тр. 14
293.

РУЇНА І ДОРОЩЕНКО.

(Сторінка з історії української політики XVII ст.).

I.

У нашій історичній літературі порівнюючи чимало є праць, присвячених козацькій революції на Україні, що спалахнула в середині XVII ст. за проводом Чигиринського сотника Богдана Хмельницького.

Цей вихідний пункт нашої нової історії притягав не раз увагу дослідників, і йому присвячували свої праці учені давнішого часу, так само як і за наших часів можемо вказати на нові досліди більшого та меншого розміру і значення.

Так само наукова увага дослідників не раз спинялася над аналізом епохи пізнішої, слідячи за процесами соціального і національного-політичного характеру, що відбувалися в кінці XVII й у XVIII ст. ст. на Лівобережній Україні або в т. зв. Гетьманщині.

Про ту смугу історичних подій що лежить між Хмельниччиною та остаточно зформованою лівобережною Гетьманщиною, ми маємо надзвичайно мало праць. М. Костомаров присвятив цій епосі свої ґрунтовні історичні монографії („Руїна. — Гетьманство Бруховецького, Многогришного, Самойловича“), чималу монографію написав про цей період український історик народницького табору Вовк-Карачевський („Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII ст., К. 1899). Цієї епохи торкалися

в своїх дослідях і почасти Антонович („Последние времена казачества в Правобережной Украине“) і польський історик Кубаля, але всі ті досліді далеко не дають нам повної картини історичних подій другого півстоліття XVII віку. Власне, може фактичну історію цієї доби освітлено краще, ніж установлено розуміння основних внутрішніх процесів цієї надзвичайно важливої і надзвичайно бурхливої доби української історії. Проте ця доба наповнена більше, ніж яка друга політичним змаганням, і історик-соціолог мусить кінець-кінцем розібратися в тій складній ситуації, в тих соціальних силах та політичних інтересах, що двигали окремі групи і партії, що висовували тих чи інших осіб, що приводили з рештою до певних результатів.

На загальному мало дослідженому полі епохи Руїни, класових і політичних відносин того часу, причин та приводів до внутрішньої соціальної боротьби, особливою неясністю та малою дослідженістю визначається сума подій і політичний напрям, зв'язані з іменем Чигиринського гетьмана Петра Дорошенка. Сама постать цього основного і трагічного героя Руїни заімпонувала дуже українській національній традиції, низка письменників та поетів присвятили свої твори Дорошенкові, як національному героєві.

Згадаємо відомі твори Старицької-Черняхівської („Гетьман Дорошенко“) або Вас. Пачовського („Сонце Руїни“), де постать Дорошенка виводиться, як постать чесного, глибоко ідейного національного українського діяча та героя. Глибоко зворушливу поему присвятив Дорошенкові Шевченко („Заступила чорна хмара та білу хмару“), малюючи „старого Дорошенка, Запорозького брата“, як великого друга і приятеля України, що тільки інтересами її і живе і плаче гіркими сльозами, бачучи, що вже сил немає битися

далі за її кращу долю. Але дослідів, що аналізували б соціальний та політичний зміст Дорошенкових змагань з'явилося не багато.

Два автори займалися ним ближче. Це вже названі нами Костомаров та Вовк-Карачевський. Костомаров оцінив політичну діяльність Дорошенка цілком позитивно. Він називає його „замечательным человеком“, і дає таку характеристику: „без сумніву був він (Дорошенко) щиро відданий і завжди вірний ідеї незалежності та самостійності своєї батьківщини, але разом з тим уперто й ревниво бажав, щоб цей ідеал для неї досягнений був саме ним, а не кимсь іншим... Вірний продовжувач того, що намітив був Богдан Хмельницький, неудачно пробував виконувати Виговський і нарешті зіпсовано було іншими завдяки їхній нездібності, — Дорошенко бачив неможливість зійтися з поляками і щиро бажав віддатися Москві, як це зробив Богдан Хмельницький. Але Москва не хотіла приймати Дорошенка, по-перше, через те, що склала з Польщею договір, ненависний для українців і шкідливий для ідеї самостійності України, по-друге, через те, що Дорошенко згоджувався віддати Україну під зверхність з умовами такої широкої автономії, що протирічила планам московської державної політики.—Тільки неможливість зійтися з Москвою кинула його під зверхність Туреччини...

„Дорошенко виявився більше винним перед українським народом, аніж перед Москвою. Бажаючи досягти самостійності, Дорошенко не спинявся ні перед якими заходами..., і був жорстоко покараний: замість подяки від народу—роздратував його проти себе: українці не пішли за ним, покинули його“.¹

¹ Н. Костомаров. Руїна, ст. 271 (собр. соч., т. XV), СПб. 1905.

Подібні думки про Дорошенка висловив і Вовк-Карачевський: „без сумніву, бажаючи добра своїй батьківщині, він (Дорошенко) був поставлений в надзвичайно тяжкі умовини, хотів досягти своєї мети, ідучи до неї наміченим шляхом, щоб там не було. Розуміючи неможливість союзу з Польщею і не бажаючи йти на з'єднання з Москвою на тих умовах, що їх йому пропонувано, він пожертвував ради свого плану утвореними на протязі віків народніми симпатіями, і хотів по-своєму повернути хід історії, а це власне його і згубило.“¹

Похвальна характеристика, що її дав Вовк-Карачевський Дорошенкові, ослаблюється тим поглядом автора, що козацтво, на думку В.-Карачевського, взагалі, отже і Дорошенко, як яскравий представник козацтва рвали з народом, ставали глухими до інтересів народньої української маси. Це трагічне „разобщение казачества с народом“ і загубило остаточно козацьку справу.²

Принагідну, але дуже похвальну давав Дорошенкові оцінку автор монографії про Мазепу—Ф. Уманець, що взагалі не цурається декламації і урочистих слів. Уманець дивиться на Дорошенка, як на „вольного мученика за Малороссию“. „З усіх—каже він—гетьманів України, Дорошенко з найбільшою енергією і переконанням стоїть за „Річ Посполиту Українську“. Те покоління, що само вмирало за Україну, мимоволі мириться з ним, завдяки його політичній програмі. Дорошенко не справдив надій, але всі цінили в ньому незламну вірність любій національній ідеї. Він не досяг мети, але багато людей бачило, що доля пок-

¹ Вовк-Карачевский. Борьба Польши с казачеством, ст. 211.

² Ibidem, ст. 103.

лала на нього розв'язання політичної квадратури кола. Всі розуміли, що цей талановитий невдаха, що сам жорстоко помиляється і сам душив... — є вільний мученик за Україну. Звідціля—той ореол, що й досі оточує Чигиринського гетьмана, і та моральна сила, що не заважаючи на силу помилок і навіть злочинів, протягом десяти років піднімала його після кожної невдачі.“¹

Надзвичайною людиною називає Дорошенка і Ол. Єфименкова. Добре освічений, він мав „політичний розум, сильне честолюбство й далекосяглі замисли“. Ідучи слідом за Богданом Хмельницьким, він не хестував жадною політичною комбінацією, аби лиш вона приносила вигоди“.²

В наведених цитатах, цілком обрисовується пануюче в нашій історіографії ставлення до Дорошенка. Дорошенко, безперечно визначна людина і діяч глибоко ідейний, чесний, і великий патріот до того. В своїй діяльності він багато помилявся і найтяжчою, можна сказати, найтрагічнішою його помилкою був союз з татарами і турками, непопулярний в народній масі, продиктований йому тяжкою неминучістю, цілковитою безвихідністю становища. В цій безвихідності коріняться здебільшого і помилки Дорошенкові.

Такий усталився загальний погляд. Йому надавали рис трагічності, фатального предрішення долі людини, що іде напролом проти суворого життя. Так акад. Мих. Грушевський висловлюється, що Дорошенко, цей „останній козак“, „останній сподвижник Хмельницького, останній представник гуртка автономістів,

¹ Ф. М. Уманец. Гетман Мазепа. Историческая монография, СПб, 1897 ст. 38

² Єфименко. Южная Русь, т I, ст. 93.

що виносили любу їм ідею самостійної української держави. Своєю упертістю і незламністю в очах сучасників він звів цю ідею до абсурду.“¹

„Надзвичайне явище являв собою Дорошенко — всіма покинутий, без війська і запасів в Чигирині.“²

Завданням нашої статті дати не монографію про Дорошенка, а подати побіжні соціологічні коментарії до української політики другої половини XVII ст., головним чином, висвітлити соціальний ґрунт і політичний зміст Дорошенкової діяльності, а разом і діяльності інших сучасних йому партій і груп на Україні.

II.

Петро Дорошенко, центральна фігура тієї нещасної в історії України доби, що дістала назву Руїни, був нащадком визначного козацько-старшинського роду. Дід Петра був гетьман козацький Михайло Дорошенко, діяльність якого припадає на 20-ті роки XVII ст. Михайло Дорошенко керував козацькою політикою швидко по Сагайдачнім, і вів лінію, спираючись на „луччих“ козаків, одстоюючи козацькі та українські культурно-релігійні інтереси, та зміцнюючи військову потугу козацькою лояльністю до Польщі та славними походами на Крим. В поході на татар 1628 р. він і був забитий, оставивши в козацько-старшинських колах по собі досить голосну славу і добру пам'ять.

Мусів і онук його жити і пишатися тією козацькою славою діда, і воно так справді і було.

Найраніша згадка про Петра Дорошенка відноситься до Хмельниччини. У війську старого Богдана

¹ Проф. М. Грушевский. Очерк истории Украинского народа, изд. 3, 1911, ст. 303.

² Ibidem, ст. 300.

Петро Дорошенко займає досить почесне місце. „Регистра всего войска запорожского“, укладені після Зборівської угоди р. 1649, називають Дорошенка „арматним писарем“ Чигиринського полку. За Хмельницького також Дорошенко, очевидно, в скорому часі стає при боку гетьманським, виконуючи дуже складні й відповідальні доручення гетьмана. Так ми знаємо, що Хмельницький посилав „козака Дорошенка“ до Шведського короля з своїм листом.¹ Це напевно був той самий Дорошенко, що про нього йде мова, і молодий тоді Петро увіходив у курс українських політичних інтересів, проймався ними, одночасно набуваючи досвід та практику політика й дипломата. В 1657 р. Дорошенко ще самим Хмельницьким був призначений на уряд прилуцького полковника, будучи поперед того, як думає О. Лазаревський, довірною особою у гетьмана.² В добу змаганнів Виговського з Москвою бачимо Прилуцького полковника, як сторонника гетьмана. Початок гетьманування Виговського, як відомо, позначився боротьбою, що її організував Полтавський полковник Мартин Пушкар. Він за словами Величка, зібрав собі в Полтаві військо з степової голоти — „з винників, броварників, пастухів і наймитів людських“, і Виговський мусів усмирити цю завірюху своїми і московського війська силами. В цій боротьбі, безперечно соціального змісту, змаганням степової голоти проти гетьмана, виразника шляхетських стремлінь на Україні, Дорошенко зостається на гетьмановому боці. Величко, вчислюючи „партизантів“ Виговського, його полковників та од-

¹ Акты, относящиеся к Южной и Западной России, III, 572. (В дальнішому в цитатах будемо зазначати скорочено АЮЗР.).

² А. Лазаревський. Описание Старой Малороссии, т. III, ст. 6.

нодумців, називає поруч з відомими прізвищами „виговчиків“, як Миргородського полковника — Лісницького та Ніжинського — Гуляницького ще й Прилуцького — Петра Дорошенка.¹ Також, коли незабаром Виговський одверто і вороже виступає проти Москви, Дорошенка бачимо з гетьманом. Виговський шле Дорошенкові, як Прилуцькому полковникові, накази, так само посилає він його зайняти город Срібне, де й одбиває Дорошенко наступ Московського війська з кн. Пожарським на чолі. Дорошенкові не пощастило відстояти від Москви Срібне. Пожарський взяв той город і козаків розігнав, „та і сам полковник їх Дорошенко, як заяць по болотах тамошніх гонений, заледво бігством спасся від біди своєї тогдашньої“, — додає Величко, оповідаючи про цю подію.²

Підтримуючи Виговського, Дорошенко разом з иншою козацькою старшиною (Носачем, Зарудним, Лободою, Креховецьким, Гуляницьким та инш.) присягає в 1658 р. на вірність та спілку з Польщею, як Прилуцький полковник.³

Сам гетьман Виговський, очевидно, розцінював в ті часи Дорошенка, як свого сторонника, протиставляючи йому, як инше політичне угруповання сторонників Барабаша, кошового отамана, та Пушкаря, полтавського полковника, що вели боротьбу з гетьманом. Принаймні, в 1658 р. Виговський докоряв у розмові з Вас. Шереметьєвим Ромодановському, що власне заправляв тоді московською на Україні політикою, за те, що Ромодановський протегує бунтівників, таких як ото Барабаш, і роблячи це самовільно, скидає і призначає полковників, як то було з при-

¹ Величко, Сказание, ст. 179-180.

² Величко, I, 205.

³ L. Kubala. Wojny duńskie i pokoj Oliwski. Lwów, 1922, додаток, ст. 351.

⁴ Ibidem, ст. 219-220.

луцьким полковником Петром Дорошенком, замінім Воронченком.¹

До кінця Дорошенко не остався при Виговському. Коли Сомко розбив військо Виговського під Хмельником і військо, за висловом того-ж Величка, „пішло в розсипку“, татари, що були з Виговським, потягли в Крим, Виговський з поляками—в польські краї, а козаки на чолі з Дорошенком перейшли до Сомкового війська.¹ Зміна Дорошенкової орієнтації стала з невідомої причини. Своїми переконаннями, світоглядом і політичним розумінням він близько підходив до стремлінь Виговського та його групи; перехід до Сомка можна пояснювати, з одного боку, глибокою свідомістю, що справа Виговського безнадійно провалилася, з другого ж боку, тим, що польщизна і шляхетська орієнтація занадто вже брала гору при Виговському і Дорошенка тягло—в бік козацької старшини, що формувалась тоді на Лівобережжі в сильну партію. В усякому разі Дорошенко в цей момент грає не останню в політичних подіях ролію. Дарма, що він тільки прилуцький полковник—на нього орієнтується і за ним іде все козацтво, як за популярною і авторитетною постаттю.

Російський уряд, очевидно, амнестував Дорошенка, принаймні в Переяславських статтях Юрія Хмельницького 1659 р. в списку „зрадників“, сторонників Виговського, імени Дорошенка немає. Навпаки, він був у Переяславі р. 1659 на раді, що ухвалювала статті, як учасник тієї ради, не знати тільки в якій ролі.² Під

¹ Fr. Rawita - Gawronski. Poselstwo Bieniewskiego. Lwów, 1907, ст. 66.

² Очевидно, Дорошенка просто затримав в Переяславі російський уряд разом з іншими полковниками для інсценовки козацької ради, хоч пізніше проти постанов Переяславської ради найбільш активно виступав Дорошенко.

Див. Вовк-Карачевський, ст. 57.

Переяславськими статтями зустрічаємо Дорошенків підпис, що підписався за неписьменного Миргородського полковника Павла Апостола. Важливо відзначити, що між численною козацькою старшиною, що була на тій Переяславській раді з полковників один тільки Чернігівський — Оникій Силич зумів власноручно підписатися. Отже з певністю можна говорити, що Дорошенко цілою головою стояв що-до учености вище за своїх сучасників, як от Вас. Золотаренко, Тим. Цецюра й інші, що теж були на Переяславській раді.

За Юрія Хмельницького бачимо Дорошенка Черкаським полковником; за гетьманування Павла Тетері — військовим осаулом. Складні переговори Юрія Хмельницького з представником Московської влади кня. Трубецьким провадив якраз Дорошенко; отже і тут він відразу починає грати визначну роль.

Переяславські статті 1659 р. викликали велике на Україні незадоволення, бо вносили вони чимало нового, що обмежувало українські права і чого не було в договорі з старим Хмельницьким. І от в справі цих статтів до Москви їдуть послами знову ж таки Петро Дорошенко разом з Андрієм Одинцем. Без кінця відповідальне і складне доручення кладеться на цього дипломата.

Під Слободищами за російсько-польської війни, невиразний Юрась Хмельниченко завагався між Москвою та Польщею. Сильний вплив діють на молодого гетьмана, якому за висловом Київського воеводи Шереметьєва, більш личило гусей пасти, аніж гетьманувати, група сторонників орієнтації Виговського — Гуляницький, Лісницький, Носач і в результаті безвольний Юрась відпадає від спілки з Москвою, переходячи на бік Польщі. І тут Дорошенко грає роль посередника в переговорах Хмельниченка з Поля-

ками. Дорошенко їде послом до Любомирського, і його місія, зміцнена авторитетним посередництвом Нураддін-Султана мала успіх. Козаки з поляками дійшли до згоди, поновивши Гадяцьку умову.

Отже, з часів старого Хмельницького і до Тетері бачимо, яку невпинну, кипучу діяльність провадить Дорошенко, укладаючи політичні плани, воюючи і ведучи переговори, при чому звязки свої політичні підтримує переважно з тією старшинською групою, що оточувала Виговського.

Гетьманську булаву дістає Дорошенко в умовах надзвичайно бурхливих і заплутаних. Це було в 1665 р. Два роки лиш минуло, як козацький демос і чернь ніби прийшли до уставлення своєї диктатури, висунувши на Ніжинській чорній раді гетьманом свого ставленика Івана Бруховецького. Ця диктатура черні, підтримана російським урядом з причин зовсім інших, аніж ті, що ними керувалася козацька маса, не могла бути тривкою, а війна поміж Москвою та Польщею, що не припинялася за ці роки, робила цю диктатуру на Правобережній Україні зовсім ефемерною і фіктивною. Ніякого впливу і значення на Правобережній Україні Бруховецький не мав. Тут і далі точилася запекла й напружена боротьба, при чому один з учасників і ватажків тієї боротьби Опара удається за допомогою до татар, що прийшли були на Правобережжя, як спільники польського короля. Але поміж татар тоді ж з'являється постать досвідченого дипломата, що за останнє десятиліття бурхливої української історії вів відповідальні переговори із Швецією, маючи на те доручення старого Хмельницького, та практикувався в тих же дипломатичних вправах, замиряючи козацтво Юрася Хмельниченка з поляками, одночасно відриваючи його від спілки з Москвою.

Очевидно, талановитий і здібний до політичної роботи та дипломатії, Дорошенко більше успів ніж Опара. Татари не тільки не поєдналися з Опарою, але навпаки напали на його козаків, а потім, запропонували козацтву обрати на гетьмана Петра Дорошенка.

Отут в таких обставинах і був обраний на гетьмана Дорошенко. Першими вчинками його була боротьба з противниками—Дрозденком та Дециком.

Укріпившись в Чигирині, Дорошенко рве з польським королем і починає рахуватися тільки з татарами (генеральна рада в Лисянці у лютому 1666 р., ухвалила таку політичну програму).

Тоді ж починає Дорошенко конкуренцію з Бруховецьким, нападаючи на Лівобережну Україну та викликаючи боротьбу Лівобережного населення проти Переяславського полковника Єрмолаєнка.

На осінь 1666 року Дорошенкові щастить поєднатися з Кримськими татарами, і з Криму в Чигирин суне велика татарська армія числом в 30.000 чоловік.

Тепер Дорошенко розгортає відразу свою боротьбу проти поляків та проти Бруховецького. Новий 1667 р. приніс для українських політиків глибоке й велике розчарування. Москва укладає в Андрусові договора з Польщею, за яким стверджується поділ України на Лівобережну та Правобережну та санкціонується поворот польського панування на Правобережній Україні.

На всіх українських політиків того часу цей договір справив тяжке та гнітюче вражіння, а в Дорошенкові його намір орієнтуватися виключно на татар та турків зміцнюється ще дужче. Все певніш і рішучіш розгортає тепер свою боротьбу Дорошенко. З великою силою татар кидається він на польське військо, що на чолі його стояв Ян Собеський, тоді ко-

ронний гетьман польський. Але напад Івана Сірка із запорожцями на Крим дуже підтяв можливий успіх Дорошенкової кампанії, бо татари натурально не могли помагати козацькому гетьманові в той час, як запорозькі козаки руйнували татарські оселі.

Отже, Дорошенко змушений не битись, а миритися з Собеським, і під Підгайцями укладає з ним договірні статті.

Ці статті, нещиро й занадто дипломатично визнані обома сторонами — польською й козацькою, мали умовні обіцянки. Собеський брав на себе зобов'язання добитися для козаків у польського короля амнестії, так само мав Собеський клопотатися, щоби було розслідувано всі кривди, учинені польським урядом козацтву на Україні, особливо ті, що чинились Білоцерківським комендантом Стахурським. Взагалі в Білій Церкві мали зменшити польський гарнізон. З національно-культурних вимог було поставлено одну—не порушувати привілеїв православного духовенства.

Дорошенкова сторона, з свого боку, мала дати зобов'язання відмовитися від усякої протекції, крім польської, та повернути власникам королівські та приватні маєтки.

Всі ці постанови мали ще бути переглянутими на Варшавському соймі з участю Дорошенкових посланців. Нічого говорити, що Підгаєцькі статті аж ніяк не розв'язували складних й заплутаних відносин на Правобережній Україні.

І сам Дорошенко не надавав цьому своєму договору з Собеським серйознішого значення. Принаймні, не зважаючи на відповідні пункти статтів, де козаки урочисто обіцяли мати зв'язок тільки з Польщею, Дорошенко як раз шукає собі спільників у татар та турків, мало рахуючись з Підгаєцькими статтями.

Підгаєцькі статті інтересні з иншого боку. Вони дають деякий матеріал, щоб відповісти на питання, якою була політична програма Дорошенка. В Підгаєцьких статтях Дорошенко мириться з існуванням на Україні панських й королівських маєтностей, ні словом безпосередньо ні якимсь натяком не подано нічого, щоби могло говорити про будь-яку „демократичність“ політичної Дорошенкової програми. Натомість виразно виставляються інтереси козацтва і інтереси духовенства.

Таким чином, і в Підгаєцьких статтях можемо ми бачити натяк на старшинську політику й орієнтацію Дорошенка, так само, як ці натяки можна бачити в попередній близькості Дорошенка до Виговського, Сомка і до людей з партії Виговського.

III.

Тим часом загальна ситуація на Україні ускладнялася подіями на Лівобережжі. Диктатура козацької голоти та черні, що їй було встановлено Ніжинською чорною радою 1663 року, крила в собі багато елементів загрозливого. Річ у тому, що перемога черні сталася за активною допомогою Московського війська. Допомога ця мала під собою виразно демагогічний ґрунт: треба було, спираючись на чернь, погромити автономістичну з елементами шляхетського лібералізму, вихованого на польському укладі соціального життя, старшину, а тоді взяти в свої руки українське населення, обкладаючи його податками і примушуючи нести надсильні жертви в інтересах московської державности та московської політики. Та воно і сталося в дійсності. З Бруховецького не вийшло демократичного диктатора. Москва поставила його в такі умовини, що він став безвільною іграшкою її політики.

Через три роки після Ніжинської революції московський уряд запроваджує на Україні перепису, що мав на меті визначення фіску з українського населення. Побільшується і нестерпучим стає податковий на українському населенню тягар, а некультурний воїводський режим по українських містах особливо гостро тепер відчувається всіма шарами українського населення.

Тому ми й бачимо, як зростають антимосковські настрої на Україні, як кінець-кінцем вибухають вони в анти-московські повстання з виразним протестом проти нових податкових тягарів. Маса українського поспільства пишуться в козаки, і це викликає велике занепокоєння на Україні.

Під напором цих подій Бруховецький мусить повернутися до своєї попередньої ролі— оборонця інтересів козацької черні, і перейнятися настроями протимосковськими. Ці настрої були на Лівобережній Україні під той час однаково близькими і старшині і масам, але Бруховецькому не вдається з цієї спільності виткати єдину нитку національної політики. Побіля Бруховецького осталася поруч з новою і стара козацька старшина, що не могла орієнтуватися в своїй політиці на ставленика черні, а тяжіла до режиму, встановленого родовитими козаками, козацько-старшинською аристократією. Навіть і ті з козацької старшини біля Бруховецького, що не могли похвалитися вельможністю свого старо-козацького походження, воліли горнутися до когось іншого, аніж до Бруховецького, бо цей своєю жорстокістю і своїм попереднім сервілізмом до Москви відіпхнув від себе їхні симпатії. Бруховецький лишається що далі, то все більш самотним, його репутація, як оборонця готи, ще подекуди держиться на Запоріжжі. Чигиринські політики ведуть з Бруховецьким нещирі пере-

говори, не бачучи жодної рації в тому, щоби підтримувати людину, що не з лав родовитого козацтва вийшла.

Бруховецький розвиває свою діяльність тепер, в 1668 р., в дусі тих принципів, що так бурхливо були виголошені п'ять років тому козацькою черню в Ніжині. Стремління його, по-перше, антимосковські, він організовує вбивство московських воевод та нищення московського війська, що розташовано було по містах України.

По-друге, вони пройняті революційною демократичністю козацької голоти, і Бруховецький з усієї сили намагається увійти в зносини з Стенькою Разиним і об'єднати свої зусилля з стихійною боротьбою на Волзі, куди приєдналось також не мало й запорозького козацтва.

Нарешті, шукаючи собі протектора, Бруховецький приймає турецьку орієнтацію, і укладає з турками союз.

Тільки всі ці стремління, так само, як і відповідні заходи зустрічають опір з боку інших політичних комбінацій, що снувалися в лавах „статечних“ людей, козацької старшини, очевидно, заможного міщанства та інших соціально споріднених груп. Ці групи приймають орієнтацію на політику Чигиринського гетьмана, що імпонувала своїм націоналізмом, а з другого боку, не була революційною в соціальному відношенні, навпаки прагнула до козацько-старшинської диктатури на твердому національно-українському ґрунті. Групи оцих політиків і ведуть з Дорошенком переговори по-за Бруховецьким, вони запрошують Дорошенка на лівий беріг, і в тому ж таки 1668 р. Дорошенко іде на Лівобережжя для того, щоб, узявши його під свій регімент, розправитися з неудачливим виразником волі запорозького гультяйства.

Бруховецький гине від рук Дорошенкових козаків на Опошнянському полі. Гибель Бруховецького, звичайно, була великою невдачею для запорозької голоти, бо тим самим нищилися всі попередні здобутки її боротьби. Центр політичної акції голоти переноситься тепер в своє природне місце — на Січ. Там Суховій свідомо бере на себе завдання продовжувати діло Бруховецького, і, придивляючися до Суховієвої акції, мусимо ми сказати, що й справді він тільки розвиває основні принципи політики Бруховецького такої, якою вона виявлялася перед смертю Бруховецького. У Суховія та сама анти-московська і турецькофільська лінія, поєднана з ворогуванням до козацької старшини, що гуртувалася довкола Дорошенка.

До Суховія на Запоріжжя, шукаючи порятунку, тікають сторонники Бруховецького, і Суховій охоче і радо приймає їх до себе. Так, ми маємо звістку, передану Грабянкою, про те, що близький до Бруховецького його прибічник Гречаний після смерти свого патрона потай утік з Гадяча до Суховія на Запоріжжя, і Суховій поставився до втікача дуже прихильно. Гадячани заарештували були матір та жінку Гречаного, що лишилися в Лівобережній столиці, і віддали їх татарам, а Суховій потім допоміг Гречаному відшукати свою рідню в татарському полоні і забрати їх звідти.¹

На цей момент близькості до Бруховеччини Суховієвої акції було вже звернено увагу в попередній українській історіографії. Так, М. Костомаров пробував був освітити Суховієву авантуру² проти Дорошенка, як бажання помститися за вбивство Бруховецького. Цю думку не було докладніше розвинено.

¹ Грабянка, Летопись, ст. 199.

² Н. Костомаров. Руина, ст. 119.

Нам здається, що Бруховецький і Суховій безперечно виразники одної соціальної групи, саме козацької голоти. Перший виступ цієї групи, підтриманий московськими гарматами, закінчився її тріумфом, але тріумфом недовгим і по суті ефемерним; тепер з Суховієм виступала голота проти своєї старшини, одкинувши геть зовсім москвофільські ілюзії, як це перед тим зробив і то в різкій формі і сам Бруховецький.

Тільки ж тепер, не маючи собі сильного спільника, запорозька голота виступала в нерівний бій, бо сили козацької старшини під талановитим керівництвом Чигиринського гетьмана, були значно соліднішими, і значно більше імпонували вони можливим спільникам — татарам та туркам, — аніж розпорошені сили степової вольниці.

Тим часом, Дорошенко мав проти себе оцю опозицію степової голоти, що загрожувала йому з півдня, й потребувала значного напруження сил та енергії для її ліквідації.

А на півночі формувалась нова загроза й нова небезпека, що впливала, як із внутрішніх класових протирічь на Україні, так і з неоднаковости економічної структури різних українських областей на той час.

IV.

Місцем, де та загроза єдності Дорошенкової політики з'явилася, була Сіверщина, Сіверська Україна, територія Стародубського й почасти Чернігівського полків.

Цей край був різко відмінний від України Наддніпрянської та Степової своїми природними рисами, і своєю історичною долею, і нарешті своєю економічною структурою.

Лісовий край з давньою колонізацією, з довгим політичним тяжінням до Москви, Сіверщина відзначалася з-поміж інших областей України, як край позначений впливами давньої осілої культури з виразним показником її—міським торговельним життям.

Тут на Сіверщині і в смузі до неї близькій по-встають торговельні центри—Стародуб, Почеп, Короп і инш., і увесь край дістає характерну назву „городів“, відріжняючись від не менш характерної назви „поля“, застосованої до південної України. Коли сюди додати економічне тяжіння Сіверщини до Москви, а також їхню довгу політичну єдність,¹ то зрозуміло буде, що тут мала з'явитися москвофільська лінія, офарблена в соціальний колір інтересів тих груп, що були заінтересовані в економічному добробуті „городів“, груп українського міщанства та знову ж тієї козацької старшини, що тут на Сіверщині могла з тим міщанством робити діло на однуруч.

Дем'ян Ігнатович Многогрішний, наказний гетьман Дорошенків, покинутий ним на Лівобережжі в критичну хвилину, і став оцим виразником інтересів пануючих груп Сіверщини.

¹ Москва бореться за Сіверщину з Литвою ще з XIV ст. На самому початку XVI ст. Сіверщина приєднується до Москви і тільки на початку XVII ст. Польщі пощастило знов відірвати Сіверщину від Москви і приєднати до себе. Козацька революція слабше захопила територію Сіверщини, аніж інші частини української землі, і Хмельницький навіть мирився з тим, що Сіверщина може не увійти в склад визволеної козацької України. В 1653 р., почавши переговори з московським царем, Хмельницький відступився від Сіверщини на користь московського царя, обіцяв йому „подати Север и Смоленск килкократне через поляки оторваний у него“. (Величко. Сказание, I, ст. 70).

„Мужицького походження“, родом з одного досить торгового пункту „городової“ Сіверської України, з Коропа, Многогрішний, проте починає свою військово-козацьку кар'єру ще за старого Богдана. Очевидно, за подій 60 рр. Многогрішний іде, як і це личить „мужичому“ сину, з партією Бруховецького, і тоді ж Многогрішний стає Чернігівським полковником. Разом з іншою козацькою старшиною Многогрішний кличе Дорошенка, але, коли Чигиринський гетьман кидає лівий беріг, його заступник попадає під інші чисто-місцеві, сіверські впливи. Стародубський полковник Петро Рославець (Рославченко) розвиває свою московфільську програму, ця програма рівночасно з'являється у тих сподвижників Бруховецького, що жили споминами недавньої перемоги 1663 р. і звязували цю перемогу з Московською поміччю.

Таким був колишній Ніжинський полковник Максим Гвинтовка, найдіяльніший прибічник планів Бруховецького. Пізніше він дуже постраждав від жорстокости свого патрона, і тепер намагався воскресити за допомогою Москви те, до чого дійшли були в 1663 р.

Сіверська політика оформлюється теж північно-українським діячем політиком і дипломатом Чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем.

В Українській політиці другої половини XVII ст. Чернігівський архієпископ відіграв значну роль. Гетьман Многогрішний став йому за слухняного виконавця його політичних планів та намірів.

Барановича, звичайно, представляють, як прихильника Москви, що багато прислужився до зміцнення українсько-московських відносин. Так воно було в дійсності, тільки тут варт звернути увагу на ті мотиви, що керували Барановичем в його своєрідному московфільстві.

Адже ж у справах непорушності управління православною церквою на Україні, Баранович стояв так само непримиренно і твердо, як, скажім, його великий приятель, часто одностудець і теж „москвофіл“ — архімандрит Київсько-Печерський Інокентій Гізель, що загрожував зачинитися з своїми монахами в Лаврі, якби в Київ прибув призначений з Москви митрополіт, і ні за що не пускати його в Лавру.

Але в політичному та в економічному тяжінні Барановича до Москви були інші мотиви. Чернігівський архієпископ, наскільки це видно з його діяльності та з його творів і листів, належав безперечно до того кола своїх сучасників, що бачили більшу рацію в спокійному господарюванню й стягнанню всяких земних вигід аніж в бурхливій боротьбі.

Все життя пройнятий двома потоками турбот — економічними — за маєтності, справи з підданими, торгівлю поташем і т. д., — та літературно-видавничими — Баранович в політиці шукає спокою й твердої руки. В листі до гетьмана Многогрішного закликає Баранович бурю соціальну на Україні, хоче її спинити. „Се трус великий, якже кораблю українському кровавими покриватися волнами“¹ — пише він, і „вопіє до Бога“: „Господи, спаси ни, помираєм“, твердо пам'ятаючи, „іж (що) ність нестроєнія бог, но мира“. Польща своєю анархією не могла дати хазяїновитому Барановичу надії на тишу та притулок. В Польщі „в трибуналах, — пише Баранович до Симеона Полоцького, — справжній дівич-вечір, а хотять, щоб їм був щедрий вечір“².

Єдина надія у архієпископа, що сховався від бурь революційних на тихій Сіверщині і там добренько

¹ Письма Лазаря Барановича, ст. 55.

² Ibidem, ст. 65.

обріс господарством і заможністю, це надія на міцну руку московського царя, яка встановить спокій на Україні, не порушуючи давніх українських вольностей, того економічного укладу, що дав змогу багатіти й концентрувати біля себе земельні володіння. Баранович орієнтується виключно на Сіверщину, Чернігів має тепер бути центром культурного українського життя, і Баранович серйозно думає про те, щоб мітрополію було перенесено до Сіверської столиці ¹.

Тому, виставляючи переду Московським урядом Многогрішного, як кандидата на гетьманську булаву, з яким прийде бажаний і довгожданий спокій і мир на економічно вже заспокоєну Сіверщину, — Баранович вітієвато і пишно писав до царя: „словесем господним небеса утвердишася, да утвердится ныне и земля Украинская, и отселе да будет верная, не аки трость, ветром колеблема, служба Войска вашего царского пресветлого величества Запорожского сей стороны Днепра.“ ²

В звязку з Сіверськими симпатіями та з Сіверською орієнтацією Барановича установлюється і своєрідне ставлення його до козацтва, продиктовані інтересами господарської заможности Сіверщини. Козацтво — це небезпечна стихія — думає Баранович. „Козак — це вітер в полі, козак — суща буря“... читаємо в листах Барановича, а бурі доводиться й коритися часами.³ Хазяїновиті люди без войовничих мрій, премудрі пастирі на зразок Барановича на тому козацькому вітру гнутьсся, як билинка, але й не ламаються. Козаки

¹ К. В. Харлампович. Малор. влияние на велик. рус. церк. жизнь, т. I, Казань, 1914, ст. 208.

² АЮЗР, VIII, ст. 100.

³ Письма Барановича, ст. 53.

це колючки, а політики, такі як Баранович, троянди, що скрашують колючки.

В Барановичевих оцінках козащини легко побачити оте почуття людини, що вже до краю, заспокоєна земельними надданнями і прагне тільки спокою. тиші й господарської діяльності, а не небезпечних подвигів, коли треба чогось з козацькою шаблею в руках добиватися.

В одному листі своєму він закликає не брататися з татарами, як це робив Дорошенко, і взагалі сидіти тихо, а не шаблею орудувати: „абисьмо яко християни з татарами не братали, вольностей своїх не шаблею добували, але ся добровольне поддавши разом царському величеству его о вольности просили“¹.

І Баранович вірив, що він своєю політикою лояльності до московського царя і незагоструванням відносин з козацтвом, мов святою водою покропивши, втихомирить соціяльну бурю і встановить потрібний для розвитку сіверського передусім господарства мир та спокій. Власне це йому і пощастило до певної міри. Його креатура—Многогрішний і провадить оту Барановичеву, Сіверську політику, повну лояльності та слухняности до Москви; правда, що ярмо слухняности для Многогрішного, що був хоч і „мужицького“ роду, але брав участь у козацьких справах, з часів старого Богдана, було занадто тяжким, і він кінець кінцем зробив спробу запротестувати проти того, що вже занадто муляло шию,—але тимчасом в часи, що ми про них зараз ведемо мову, результати діяльності сіверських політиків були перед очима. Сіверщина відходила від козацько-степової лінії Дорошенкової, Сіверщина робилася самостійною оди-

¹ Филарет, Описание Черниговской Епархии, ч. 1, ст. 41.

ницею, політично зорієнтованою на Москву проти Дорошенка.

В першу чергу тут були противенства економічного порядку, Лісова йгородова Сіверщина хотіла творити свою власну політику, не озираючись на степовий, ще не цілком залюднений південь, де на чолі стояв Чигирин.

В результаті всіх тих заходів Сіверської політики повстає „Сіверське“ гетьманство з сіверським гетьманом Дем'яном Многогрішним, і Сіверське гетьманство встає тепер у ворожу позицію до гетьманства Чигиринського.

Але з погляду соціальної структури, козацько-старшинської, традиції, що сягали в глибінь минулого далеко за часи Богдана Хмельницького, мали сприятливий ґрунт для свого плекання саме на півдні, а не на півночі, де героїзм козацької борні не позначився так глибоко, і де козакування було з давніх давен замінено спокійним господарюванням та ще з великим потягом в бік торгівлі¹.

¹ Соковиту і вірну характеристику соціально-економічного становища та політичного тяжіння Сіверщини, або великої її частини Стародубського полку, дає Уманець, — „Стародубський полк був стільки же не український, скільки і не великоруський. Дійсна козаччина його майже не зачепила. Відносно спокійне, укладене, як звичайний тип поміщицького господарства, життя краю робило його особливо цінним для мирного побуту. Всі тодішні багатії й урядовці старалися діставати маєтки власне в Стародубському полку. Ніколи не цінивши героїчного життя країни, убого наділений демократичним елементом, цей полк пізніше зробився незалежним від польського панування, і був найменше пройнятий козацьким духом і раніш за всі інші полки став на дорогу злиття з „общерусским типом“. (Ф. Уманец. Гетман Мазепа, СПб, 1897, ст. 184).

Отже, замість сподіваного спільника, Дорошенко мав проти себе нову опозицію, північну, Сіверську, позначену впливами добре загосподарених дідичів, а також і впливами розвиненої в цьому краї торгівлі й міщанської класи.

V.

Підірвавши степові козацькі плани Дорошенка, Многогрішний проте не створив міцного для себе ґрунту. Його становище дійсно було дуже складне. Адже ж спиратися йому доводилося на кілька не однакових елементів. Насамперед це були, як ми вже зазначили, сіверські землевласники, з яких один Забіла доходив у своїй до Москви лояльності до того, що підказував московській владі потребу призначити для України гетьмана великоросіянина, а не українця. В 1672 р. з обозним Петром Забілою веде таємні розмови й переговори голова московських стрільців Нейолов і переказує, що Забіла, виявляючи свою відданість цареві та нарікаючи на політичну „шатость“ Многогрішного, рекомендував, щоби гетьманом на Україні був великоросіянин, боярин, „а естли де гетману быть из малоросийских людей — додавав він — никогда добра не будет“.¹

За сіверськими землевласниками йшла широка лава козацтва, з якою, як-не-як, а був ув'язаний міцно Многогрішний. Матвій Гвинтовка, ніжинський полковник, сподвижник Бруховецького і ближчий порадник Многогрішного в його політичних вчинках, стоїть при Многогрішному і надалі, ведучи свою лінію і викликаючи проти неї велике незадоволення генеральної старшини. Пізніше генеральна старшина жалілася в Москву, що „промышленник во всем“, в

¹ АЮЗР., IX, № 146, ст. 678.

усіх тоб-то хитаннях і намірах Многогрішного є саме ніжинський полковник Гвинтовка та ніжинський протопоп Симеон Адамович, людина, що йдучи слідом за відомим авантюристом протопопом Максимом (єп. Методієм), був причетний до справи встановлення козацької диктатури під протекторатом московським за часів Бруховецького.¹

Нарешті третьою соціальною групою, що з нею доводилося Многогрішному рахуватися, а може і шукати змоги на неї спертися було міщанство, що в Сіверщині, зважаючи на її торговельні зв'язки з Московщиною та на наявність численних торговельних центрів—міст, було поважною економічною та політичною силою.

Дослідник Мазепиної діяльності Ф. Уманець звернув був увагу на цей момент соціальної діяльності Многогрішного, а в наші часи підкреслив його М. Слабченко.

Уманець навів універсал Многогрішного до Чернігівського наказного полковника Стриєвського з наказом „під свій регімент не привлащать Любецьких міщан“,² „бо дозволилисьмо пану войту Чернігівському любецькими міщанами владіти і всякое послушенство (йому, войтові) щоб оддавати“. На підставі цього універсалу, а також і інших даних висловлював Ф. Уманець ту думку, що по суті Многогрішний жодної підстави не мав боронити Чернігівську магдебургію, але перед нами проте виразна міщанська політика гетьманська і має вона свою причину. Причина та коріниться в бажанню піддержати не так „магдебурське право, як значення міщанської класи на Україні взагалі“. Уманець думав, що міщан хотів

¹ АЮЗР, т. IX, № 146, ст. 677.

² Любеч—місто на Чернігівщині.

протиставити Многогрішний козацькій демократії, степовій голоті, і з цих причин Многогрішний устанавлює справжні стани (сословія) раніш, аніж життя висунуло питання про стани.¹

За сучасного стану наших знаннів про економічну історію України трудно цілком прийняти чи відкинути думку Уманця, але правдоподібність її трудно відкидати. Многогрішний, очевидно, мусів, пробуваючи на Сіверщині, рахуватись з міщанством, — такий напрям його політичної діяльності далеко не до вподоби був козацькій старшині, що і втворює проти гетьмана сильну опозицію.

Пробуваючи під впливом отих різнородних течій, Многогрішний все більше і більше проймався впливами козацької традиції та міщанських інтересів, відходячи від пильнування інтересів козацької старшини.

Експлуатація українських міст московським урядом, порушення елементарних прав національної й козацької гідности українського населення московськими воеводами та їхніми помічниками — викликали певне незадоволення і протести, а стремління на той час Москви замиритися з Польщею ціною ґрунтовних поступок в українській саме справі (віддача, напр., Київ та Польщі) породжувало гірке почуття несправджених надій та обдуреної довіри.

Многогрішний вже не стримується і часто з гірким докором, іноді з різким обвинуваченням висловлює свої жалі московському урядові.

В 1672 р. в Батурині, в своїй резиденції, Многогрішний провадив розмову з московським стрілецьким „полуголовою“ Танєєвим. В промові, зверненій до Танєєва у відповідь на зачитану Танєєвим царську грамоту, Многогрішний, довго мовчавши, потім став

¹ Ф. Уманець. Гетман Мазепа, ст. 258.

нападати на ті пункти Андрусівського Москви з Польщею договору, згідно з якими цар Київ „и сея стороны Днепра Малороссийские города и все войско запорожское отдает в вечную и нестерпимую неволю и посрамление і безчестие, и церкви божия на унию и разорение и запустение“.¹

Многогрішний нарікав на те, що українських послів в Москві не шанують, з них знущаються, з ними не рахуються; на нараді в Москві з польськими комісарами, не було українських представників. І поляки тепер будуть говорити „всему малоросийскому народу: видите, что вам Москва учинила. И от того де учинитца великое смятение в людях“.²

Докоряючи московському урядові, його неправду та неприхильність до України, Многогрішний покликувався на козацькі права, на попередні договори з Москвою, нарешті загрожував тими подіями, що ними мусів кінчити свою діяльність Бруховецький.

„А великий де государь—говорив Многогрішний,—преславный город Киев и все Малоросийские города не саблею взял, поддались они войско запорожское под его государскую высокодержавную руку добровольно для единые православные христианские веры и для охранения собрания апостольские церкви и для обороны от нахождения неприятельских иноверных сил“.

„Да и Брюховецкий де, видя московские неправды, много терпел, да и не утерпел, и хотя смерть принял, а на своем поставил“.³

Можливо, що Многогрішний в розмовах з козаками висловлювався різкіше, аніж в розмові з московським представником.

¹ АЮЗР, т. IX ст. 667.

² Ibidem.

³ Ibidem.

Принаймні, пізніше Многогрішного обвинувачувала старшина в тому, що він похвалявся звоювати Москву. Гетьман ніби говорив Андрієві Мурашкові: „Увидишь, что я в Москве учиню, и увидишь мою саблю в крови московской, что их за столицу загоню“.¹

На Многогрішного наговорювали, ніби він хвалявся дати: „сам московским людем отпор... своим храбством так, как Александр Македонский, тот де был Александер, а я де Демьян, не меньше того учинит и опустошит Московское государство так же, как Александр воевал грады.“²

Така опозиція Многогрішного мусіла спричинитись до розриву його з Москвою, довгого миру між ними не могло бути. Сили були нерівні і Многогрішний ясно передбачав свою загибель. „И Брюховецкий де згинув за правду, — переказував згодом гетьманські слова протопоп Адамович, — пусть де я сгину также, как и Брюховецкий“.³

Десять років перед тим московський уряд, боячися автономістично-старшинської опозиції, що могла привести до спроб поновити Гадяцьку конституцію, сперся в боротьбі з цим рухом на козацьку чернь, підтримуючи диктатуру запорозької голоти з Бруховецьким на чолі на Ніжинській чорній раді 1663 р.

Тепер, бачучи наростання опозиційних до Москви настроїв в широких рядах козацтва, московський уряд змінює політику і підтримує бажання встановити козацько-старшинську олігархію, аби тільки вона зліквідувала той рух, що загрозливо оформлювався під проводом Многогрішного.

¹ АЮЗР, IX, ст. 757;

² Ibidem, ст. 753.

³ Ibidem, 147, ст. 683.

Козацька старшина мала підстави бути незадоволеною з Многогрішного. „Мужицького“ роду, не їхнього кола людина, та ще з симпатіями то в бік козацької черні, то в бік міщанства, цей гетьман до того ще й не дуже чемно поводився з старшиною Стародубського полковника, інспіратора Сіверянської політики, Петра Рославченка Многогрішний скинув, а замість його поставив свого родича Шумейка, Переяславського полковника Дмитрашка-Раїча гетьман, розгнівавшись, порубав шаблею і т. д.

Сильна група козацької старшини, де були і безпосередні зацікавлені особи, як згадані Рославченко та Дмитрашко, а також і їхні однодумці, як генеральний писар Карпо Маркієвич, полковник Уманець, обозний Забіла й інші організовують в 1672 р. за згодою Московського уряду змову проти Многогрішного і політичний переворот.

Многогрішного обвинувачено в анти-московських настроях, в зносінах з Дорошенком, в жорстокостях до старшини („гетман безмірно учинился жесток, не дает ни одного слова промолвить, бьет и саблею рубит“¹ — казала старшина („в непотизмі“ — „все своих братью, зятей, а друзей собеседников своих“² ставить в полковники).

На старшинську скаргу сперся московський уряд, щоб на самому початку ліквідувати козацьку опозицію. Многогрішного було арештовано і після Московської „диби“, заслано на Сибір.

Переворот 1672 р. установлював на Лівобережній Україні на деякий час козацько-старшинську олігархію, і політичні стремління групи, що організувала і стала біля влади, видно з багатьох даних.

¹ АЮЗР, IX, ст. 672.

² Ibidem.

В нових статтях, укладених з Москвою, в проєкті, спочатку посланих старшиною до Москви установлювався контроль над гетьманом не тільки з боку Московського царя, але й з боку козацької старшини. Зноситися з чужоземними монархами не мав права гетьман без волі й указу царя, а також і „без нас старших“.¹ Тоді ж старшина просить царя утвердити, щоби новий гетьман „над нами войсковою старшиною никакой справедливости без совету всей старшины и безвинно не чинил“.²

Разом з тим старшина виявляє помітне побоювання, щоби проти неї не повсталала козацька чернь, підтримуючи опозицію скинутого гетьмана. Старшина пропонувала московському урядові відбути раду для гетьманських виборів в Конотопі і „дабы какое от посольства не повстало для великого совокупления в людях смятение, усоветовали есмы старшине быти войсковой на раде, не призывая общего посольства“³.

Особливо боялася старшина, що московський уряд приведе на раду Многогрішного; тоді козацька маса, що буде на раді, напевне не підтримала б проти покривдженого гетьмана, оборонця козацьких прав, старшинську олігархічну групу. Отже, з тривогою слала старшина в Москву свою пересторогу: „если де он (Многогрішний) будет прислан на раду и у них в Малороссийских городах без шатости не будет“.⁴ Козацька старшина писала до царя:

„... тут межи посполитым народом... в Малороссийских городах голоса всюду носятя, яко бы того зрайцу и изменника Демяна Игнатенка, быв-

¹ АЮЗР, IX, ст. 854.

² Ibidem, ст. 872.

³ Ibidem, ст. 872.

⁴ Ibidem ст. 855.

шого гетмана, сюда до рад од вас великого государя нашего, для якого виводу и з иншими его помочниками провадят, що ежели бы так мело быть, чого некогда не сподеемся и верити не хотим, теды на Украине мусит щось нового показатися и много бы росторков межи посполитым народом было чего, боже, рач заховати“¹.

Було чого боятися старшині козацької маси і чорної ради. В повітря вже носилась загроза повстання проти старшини. Кн. Ромодановський в червні 1672 р. оповідав про те, що в Батурин прийшло „черкас чоловік с четиреста“ до генеральної старшини, де верховодив відомий нам Петро Забіла, і козаки висловлювали своє незадоволення: „прежнего де гетмана они старшина неведомо где дели, а ныне де у них иного гетмана нет“, тим часом не скликають ради; козаки вимагали, „чтоб они старшина с войсковыми клейноты из города шли на поле на раду“.

Старшина на це не пристала, бо, „если бы де они старшина из города к ним в поле поехали, и черкасы бы де их, старшину, побили“. Забіла і Макрієвич навіть сховалися під охорону московського війська, бо козаки „хотели их побить за то, что они к ним на раду не поехали“².

Отже, московський уряд, зважаючи на такі відносини, скріпляючи старшинську олігархію проти козацтва, дає інструкцію Ромодановському усувати чернь від участі в політичних справах і уникати скликання чорної ради. „А буде о каких делах учнут бити челом на раде чернь и обявят любо какие статьи, и им те статьи выслушав, у них принять, и буде их мочно на раде становити, и им боярину с товарищи

¹ Ibidem, ст. 886.

² Бантыш-Каменский. Источники Малой России, I. ст. 233.

их становити; а буде зачем не мочно становить, и им боярину с товарища писать о том к великому государю о указе“.

Чорна рада, як відомо, не відбулася, але старшинська олігархія виявила певну обережність у висовуванні кандидата на гетьманство. Такий кандидат був вказаний не з-поміж самої старшини генеральної, що діяльну участь взяла в скиненню Многогрішного. Кандидатом явився Самойлович, який якраз не міг імпонувати старшині своїм попівським походженням (гетьман попович), але ця кандидатура людини, що працювала за Бруховецького і не близько була зв'язана з фаміліями генеральної старшини, могла не дуже муляти очі козацькій масі; тим часом старшина могла з успіхом використовувати Самойловичеву слухняність—лояльність до Москви. Старшина могла думати, що Самойлович, цілком обов'язаний старшині за таку несподівану велику для себе честь, буде без кінця вдячний старшині і стане за слухняне знаряддя в їхніх руках.

Інтереси лівобережної, переважно, північно-східної старшини, що встановила свою диктатуру з ставлеником Самойловичем, не могли зійтися з тими планами, що їх розвиває в Чигирині Дорошенко.

Лівобережна політика була занадто скерована на Москву, на її силу, по-друге, не була вона всеукраїнською, національною, а Дорошенкова лінія намічалася саме, як лінія національної всеукраїнської політики, опертої на стару козацьку традицію. Тому не замирення принесло з собою скинення Многогрішного, а нове поглиблене змагання.

¹ Ibidem, ст. 897-898.

² Ibidem, ст. 877.

З опозицією проти себе з боку степової голоти Дорошенко спочатку почав боротьбу досить успішно й щасливо. Суховій навів свої ватаги із Запоріжжя на південні полки Лівобережжя; планом його було не тільки скинути Дорошенка на правому березі, але й зліквідувати Многогрішного на лівому. Після того ударив Суховій на Дорошенка, підійшов був з своїми спільниками-татарами до самого Чигирина, але Дорошенкове військо, відбило напади степового козацтва, а в той час спільник Дорошенків Ів. Сірко і зовсім розігнав свавільні купи запорозької голоти та татарські загани.

З 1668 р. Суховій знову вступає, як Дорошенків противник на цей раз в ще загрозливішій, серйознішій формі.

Обраний на ново запорожцями на Чортомлицькій раді на гетьмана Суховій стає в оборону давніх запорозьких звичок та традицій. Поскілки вся Україна та її форми державного життя приймались тоді, як організація Запорозького Війська, так що уся держава зформована козацтвом, з часів Богдана Хмельницького дістає оту характерну та своєрідну назву „Військо Запорозьке“, постільки, розуміється, запорозька маса вважала себе покликаною вершити всі найважливіші справи на Україні. Суховій, стоячи отже на ґрунті отих запорозьких традицій, і вимагає від Дорошенка зречення від гетьманського уряду і участі в новій раді, що має бути конче на Запоріжжю для обрання гетьмана.

Коли Дорошенко не пристав на Суховієву пропозицію, Суховій пішов на Дорошенка війною, піднявши проти його козаків не тільки з Запоріжжя, а також і з південних полків Лівобережжя та з Правобережжя.

Нове військо в великому числі, ідучи воювати Дорошенка, вчинило раду в Умані, де замість Суховія гетьманом було обрано Михайла Ханенка. Ми маємо дуже мало матеріялу, щоби судити про ті причини, які призвели до скинення Суховія й заміни його Ханенком. Можна здогадуватися, що на Уманській раді політичні стремління запорозької голоти були ослаблені іншими елементами; в усякому разі обрання Ханенка принесло й зміну політичної орієнтації. Замість орієнтації турецько-татарської бачимо у Ханенка орієнтацію знову в бік Польщі, при чому та орієнтація пройнята чималою мірою сервілізмом і слухняністю, як це було у Ханенкового попередника Тетері.

Дорошенкові доводилось тепер боротись проти Ханенка, і Дорошенкові пощастило розбити своїх ворогів за допомогою татар та знову ж таки Сірка.

Тут Дорошенко остався тимчасово переможцем, тоді як справа з північним Лівобережжям була для його остаточно програною.

В 1670 р. Дорошенко робить спробу помиритися з Польщею, дійти в переговорах з нею будь-яких результатів. В цей час функціонує так звана Острозька комісія, до якої Дорошенко подає свої пункти замирення з Польщею. Ці пункти в першу чергу вимагали від польського уряду ясного накреслення границь України. Козацька Україна мала обіймати територію трьох воєводств—Київського, Чернігівського та Брацлавського. На цій території не повинно бути польського коронного війська, і взагалі навіть власники тутешніх земель — польська шляхта — не мали тут жити, хоч мали оставатися землевласниками тутешніми й діставати прибутки від своїх маєтків. Прибутки ці мав в маєтках збирати козацький уряд і раз на рік передавати власникам.

Козаки, що житимуть на зазначеній території, мали право власності на ґрунти та хати і мали жити однаково, як в маєтках королівських, так і приватних. Майно козацьке визволялося від тих податків, що їх сплачуватиме посполите населення. Будь-який податок, що накладатиметься на козаків, залежить виключно від гетьмана, а не від польської влади. Козацький гетьман, крім війська козацького, що було в його розпорядженні, мав право ще збирати біля себе й охоче військо, утримуючи його на прибутки від королівських та духовних маєтків. Коронне військо, якби воно з'явилося на Україні в разі потреби, все одно мало підлягати виключно гетьманові. На утримання гетьмана („на булаву“) так само, як і на утримання гармати мали з старостинських маєтків збиратися спеціальні прибутки, при чому гетьманові мало бути дано досить широке право обкладати, як старостинські, так і приватні маєтки, поборами, призначеними на військові потреби.

Серйозно ставилося в Дорошенкових пунктах і питання про гарантії прав культурно-релігійних. Унія мала бути цілком скасована, а православна віра мала бути зрівняна в правах з католицькою на всьому просторі польської держави. Православний мітрополіт мав засідати в сенаті після Львівського єпископа. В Київському воеводстві всі урядові особи мали бути православної віри, а в Чернігівському та Брацлавському православний урядовець мав чергуватися із католицьким і навпаки. Київська академія мала дістати однакові права з Краківською; крім неї мала повстати ще одна академія в Могильові або в іншому місті, так само мали відкриватися школи та друкарні, а єзуїтські натомість школи мали бути закритими.¹

¹ АЮЗР, IX № 47; Вовк-Карачевский. Борьба, ст. 168-169.

Такі були в головному Дорошенкові пункти подані Острозькій Комісії. Як бачимо, ці пункти складають власне цілу політичну програму.

Відносно них не однакової думки тримаються наші дослідники. Костомаров вважав, що головна суть вимог у цих пунктах зводиться до визнання широкої релігійної свободи для православного населення.

Інакше тлумачить ці вимоги Вовк-Карачевський. Він пише, що „ці умови ставили Україну на рівень цілком самобутньої держави, цілком касували й нищили панську владу над народом“¹.

З Костомаровим можна відразу згодитися, бо пункти Острозької Комісії визволяли православ'є від всяких утисків і давали змогу повно розвиватися національній культурі і православній релігії. Але релігійною стороною не вичерпується увесь зміст Острозьких пунктів. Безперечно, програму національно-політичну поставлено в Острозьких пунктах на всю широчінь. Ця програма великою мірою, якщо не цілковито, сходиться з пунктами Гадяцької Комісії Виговського. І там і тут ставиться домагання Української національно-територіальної автономії без розриву з Польською державністю, навпаки з найближчим федеративним зв'язком із нею.

Соціальна суть міняється в пунктах Острозької Комісії, порівнюючи з Гадяцькими пактами. В Гадяцьких пактах виразно виступав на перший план принцип шляхетський, і пункт про нобілітацію козацької старшини грав там помітну роль, в Острозьких пактах немає цих шляхетських тенденцій, їх заступають тенденції козацько-старшинські. Козацтво й козацькі інтереси—ось соціальна основа Острозьких пунктів.

¹ Вовк-Карачевский. Борьба Польши с казачеством, ст. 169.

Але ніяк не можна погодитись із Вовк-Карачевським, що Острозькими пунктами касувалося панське, польсько-шляхетське право на Україні. Адже ж ми маємо там пункт, який вимагав, щоби пани не мали права в'їздити в свої маєтки, що знаходилися на території українських воєводств, але ж цим пунктом не тільки не касувалося взагалі право володіння маєтками, але навіть не відбиралися маєтки у їх старих власників. Визнавалося за власниками маєтків, тією ж таки польською шляхтою, право діставати від посполитих податки через козацьких уповноважених, що збирають ті суми і передають їх за приналежністю. Польська шляхта позбавляється Острозькими пунктами права мати уряди на Україні і жити там у своїх маєтках, але зовсім не позбавляється права економічного визиску посполитої маси.

Дорошенкові вимоги виявляють побоювання польської шляхти не як соціально-економічної групи, а як сили політичної, антикозацької.

Отже, можна на підставі аналізу пунктів Острозької Комісії говорити про козацькі політичні інтереси Дорошенка, при чому інтереси старшини, що мало заінтересована економічним становищем мас, дають себе знати, потім виразно позначаються національні домагання у Дорошенка і боротьба за українську культуру в релігійно-православній її формі.

Поляки не могли прийняти Дорошенкових вимог, їм легше й натуральніш було порозумітися із слухняним Ханенком, і це порозуміння незабаром і сталося. В тому ж таки 1670 р. між Ханенком та поляками було складено договора, а потім його й було стверджено соймовою конституцією. В цьому договорі зовсім не було тих автономістичних пунктів, що їх виставляв Дорошенко Острозькій Комісії. Ханенко цілком капітулював перед поляками, згоджуючись на

те, щоби польська шляхта жила на Україні в своїх маєтках, оставляючи в її правах унію на Україні, віддаючи себе і козацьке військо в повне розпорядження польського коронного гетьмана, одмовляючись від права зноситися з закордонними державами і т. д.

Автономізм Дорошенкової партії різко відкидає цей сервілістичний договір, розриваючи з Польщею і звертаючи знову свою увагу все більше й більше в бік Туреччини.

Польща тимчасом з козаками Ханенка наступала на Україну, захоплюючи міста, а до Дорошенка прийшли його спільники татари, і Дорошенко на деякий час вирівнював своє становище, відібравши частину міст, де сиділа вже польська залога; зате прихід татар, які грабували українське населення, дуже вдарив по Дорошенковій популярності серед мас українського населення. Воно тепер починає кидати Правобережну Україну і тікає світ за очі за Дніпро, далеко геть в незалежні степи, що лежали на кордоні Московської держави, на ту територію, що дістає назву Слобідської України.

В 1672 р. між Туреччиною та Польщею заходить офіційна війна. Тривожний стан, що давно стояв в Європі, тепер таки вилився в грозу. Війна Туреччини з Польщею мала в той чи інший бік повернути розв'язання українсько-козацької справи. Після довгого й завзятого бою, турки з Дорошенковими козаками взяли Кам'янець і низку інших городів, і поляки були змушені піти на переговори, наслідком яких стався Буцацький договір. Туркам за цим договором одходило все Поділля, а Надніпрянська Україна віддавалася козакам, власне, Дорошенкові, бо Ханенкові було заборонено бути на Україні.

Дорошенко доходив найвищого свого успіху, він провадить з турками переговори, про похід на Ліво-

бережну Україну, і цей похід міг би бути в тодішніх обставинах удалим.

Але становище проте було все таки непевним. Бучацький договір не був визнаний та стверджений ані польським, ані турецьким урядом, і війна між турками і поляками не спинилася, а тяглася далі. Через рік, після тріумфу Дорошенкової політики Собеський розбив турків і це страшенно захитало Дорошенкове становище.

Дорошенко, зважаючи на скрутний та загрозливий стан, починає все частіше і частіше зноситися з Москвою, з якою він потроху підтримував зносини і перед цим.

Власне, зноситися з Москвою починає Дорошенко зразу ж після улаження з поляками Підгаєцьких статтів, тоб-то р. 1667¹. Поновляються ці зносини трохи згодом, коли Дорошенко повертається з Лівобережної України і вступає в боротьбу з Суховієм².

Інтенсивнішими стають ці переговори з 1673 р., тоб-то якраз з того часу, коли з'явилися факти, що вказували на загрозливість союзу з турками.

До нас дійшли у великому при тому числі найдокладніші описи цих московських з Дорошенком переговорів. Агенти московського уряду—воїводи, дяки, послы, шпiони, духовні особи та інші—дуже просто повідомляли свій уряд про найменші деталі тих переговорів, і таким чином, ми можемо на підставі багатих даних скласти уявлення про основні риси Дорошенкової політики та Дорошенкової соціальної та національної програми. Вовк-Карачевський коротко формулює всі домагання Дорошенка до Москви; він думає, що кінцевою вимогою з'єднання України

¹ АЮЗР, IV, № 68.

² АЮЗР, VII, № 43, VIII, № 10.

з Москвою ставив Дорошенко визнання повної автономії України¹. Загалом кажучи, такий висновок вірний, але ще не певний і не вичерпуючий.

Придивляючися до Дорошенкової політики, бачимо, що вона всамперед стоїть на обороні українських інтересів і тому в першу чергу направлена проти Польщі. Спроби примиритися з Польщею, укласти якесь порозуміння не дали сподіваних результатів. Підчас боротьби з Ханенком Дорошенко пропонував полякам зійтися на визнанню поновлених Гадяцьких пактів, але навіть ця пропозиція не пройшла. Ще раніше в 1667 р. Дорошенко в розмові з московськими послами так формулював своє непримириме й вороже ставлення до Польщі: „Служил де он гетман—переказував моськовський дяк Дорошенкові слово,—и казаки королю польскому многие годы и головы свои покладали, а выслужили де, что поляки церкви божии обратили в унию, а ему де гетману и старшинам и козакам король польский на всякие вольности дал привилии и универсал, опосле де пришлет поляков и немцев, и поляки де и немцы всякие вольности у них отнимают и православных христиан не только что козаков и полковников и старшин б'ют, мучат и берут с него гетмана и с старшин осмачки хлеба и всякие поборы и во многих де городах церкви божии обругали и пожгли, а иные обратили на костел... и он де гетман и все казаки за православную христианскую веру и за церкви божии за кривды свои стоят будут“.²

Як ми вже бачили, і на ділі, не тільки на словах, непохитно і твердо стояв Дорошенко на своїх позиціях супроти поляків, обороняючи свою правду,

¹ Вовк-Карачевский. Борьба, ст. 156.

² АЮЗР, VI,—71 ст. 235.

козацько-українські інтереси та інтереси культурно-релігійні.

Також і до Москви Дорошенко займає досить тверду позицію, в якій немає місця сервілізму або необдуманого підроблювання під московську політику; навпаки в московських відносинах пильнує Дорошенко так само свої інтереси, інтереси українського козацтва.

В 1668 р. Дорошенко провадить довгі розмови з московським стряпчим Тяпкинним. Українські політики в ті часи були дуже і глибоко засмучені та збентежені результатами московсько-польських переговорів, за якими Москва відступалася від Правобережної України і навіть думала залишити в польському посіданні стародавній Київ.

Дорошенків брат Григорій говорив Тяпкину від імені гетьмана, що Петро Дорошенко не може тепер бути „под высокодержавною его царского величества“ рукою саме з тої причини, що московський цар одступився від правобережної України на користь Польщі.

В дальшій розмові Григорій Дорошенко розвивав перед стряпчим гетьманову політичну програму, збудовану на принципі об'єднаної України і непорушности засад козацького автономізму. Крім Дорошенка вів розмови Тяпкин з „многими знатными людьми заднепрскими“, тоб-то як раз з тим колом людей, що оточувало Чигиринського гетьмана і вони, ці знатні люди, висловлювалися так, що нічого не мають проти того, щоби бути під московським царем „по первому подданству и по присягам“, але „только бы де его царское величество у них в городах и местечках как воевод и залогі всяких чинов начальников московских не было, и волостей их козацких и права при них не порушены, и гетманом бы над всею Малою Росією обополных народов Днепра быть Петру Дорошенко,

и поборов и всяких податей с мещан и со всяких белых людей никаких не иметь”.

Так само, посилаючи в 1669 році свого полковника Івана Дуб'ягу в Гадяч на переговори з московським посланцем Бобровичем, Дорошенко дає йому директиви вимагати від Москви, щоб „обороны в городе Киеве, в Чернигове, Переяславе, в Нежине и в Остре не было, только выведены были, понеже наипаче о сем дело и кровь християнская сих времен лилась“, „воеводы чтоб над нашими людьми в тех городах не были, в которых живут козаки, буде в котором большом городе полковник, в меньшем сотник или атаман, а над всенародіем войт имеет быти по извычаю нашему украинскому“¹.

Варто тут зауважити, що ця програма українського автономізму Дорошенкових старшин була сперта на козацьку верству та на її передусім інтереси.

Григорій Дорошенко говорить тому ж Тяпкину: „Нам... невозможно утвердитца под високою рукою его царского пресветлого величества для... многих нарушений вольностей козацких“, і в число тих порушень стародавніх козацких вольностей вводить те, що під московським тиском обрано на гетьманство Лівобережної України не природнього козака. „Великий государь—розвиває свою думку Григорій Дорошенко — пожаловав все войско запорожское вольностями и тем, что под козаками на гетьманство, на полковничество, на сотничество и на всякие уряды обирать им козакам своих природных и старших козаков, кого войском излюбят, а иноземцам и не природным козакам украинским детем ни в какие начальства и уряды не выбирать, а ноне у великого государя... обран в гетьманы не природный украинский козак“.

Другий Дорошенків брат Андрій, сидячи в 1669 р. в Гадячі, висловлює подібні думки до тих, що оце

¹ АЮЗР, УІІ, № 42. ст. 115.

ми наводимо. В Гадячі Андрій Дорошенко являється представником братової політики і так висловлює московським послам свої політичні бажання:

„Дай же боже..., щоб нам быть всем по прежнему, так той стороне, яко и сей стороне Днепра в соединении под единым монархом при всех своих волностях, чтоб нас никто болш не знал, ни боярин, ни воеводы, опрочь единого пана гетмана. А как де то будет, мы де все рады великому государю служить, где великий государь укажет“. ¹

Дорошенко охоче згоджувався прийняти московський протекторат над українським козацтвом, але обов'язковою умовою для того ставив повне визнання Москвою української автономії, цілковите невтручання московської влади у внутрішні справи українського життя, та ще вимагав Дорошенко активної допомоги в справі національно політичного об'єднання України. Агент московського уряду Феофіл Бобровиц доносив в Москву, що „сам Дорошенко и старшина говорили, что одноконечно рады быть под... царскою величества рукою, только де обе стороны Днепра вместе будут, а кто де станет разнить, станем де выбиватца, нас де и король примет и татары де не отступят нас“. ² Отак з Москвою старався поєднатися Дорошенко тільки в разі визнання нею єдності, неполільності й козацької автономності України. В тільки що наведеній цитаті бачимо, що Дорошенко тримається дуже незалежно, що навіть загрожує боротьбою в разі недодержання Москвою умов та обіцянок. Москві виразно не довіряє Дорошенко, маючи довгий гіркий досвід козацько-московських відносин ще за часів Хмельницького. В цьому відношенні дуже характерне признание того ж

¹ АЮЗР, VII, № 10, ст. 31.

² АЮЗР, VIII, № 10, ст. 29.

таки Бобровича про відношення Дорошенківців до нього і взагалі до московських представників, що Дорошенковцям „словесно говорить... никоими мерами нельзя. Хватаютца за всякое слово, что ни скажешь, прошают на письме и чтоб руку прикладывал“. ¹

З довгих переговорів Дорошенка з Москвою довідуємось і про розуміння Дорошенком своєї політичної лінії відносно до своїх попередників. З одного боку, Дорошенко й його помічники негативно ставляться до не-козацьких політиків: „неприродний козак“, що стає гетьманом для Дорошенківців цілком неприпустиме явище. З другого боку, Дорошенко свідомий того, що він продовжує діло своїх козацьких попередників і твердо він знає, кого саме він має право вважати за своїх попередників в козацькій політиці. Дорошенкові симпатії виразно виявляються в його листі від 1667 р. до стряпчого Василя Тяпкина. В цьому листі до людини, що їздила до гетьмана в Чигирин послом, але ні до чого не договорила, Дорошенко політично веде мову про отих попередників своєї політики, ясно намічаючи ту лінію соціальних й політичних шукань, що йшла від політики Богдана Хмельницького через Виговського, Сомка й Золотаренка аж до самого Дорошенка. Пушкар, Безпалий, Барабаш, тоб-то ті, що часто були з черню і трималися так само частіше московської—не самостійної, виразно автономістичної орієнтації, викликають у Дорошенка часто неприхильне до них ставлення.

„Кто убо болши усердное верное служение головами и кровию нашею—пише Дорошенко—во многих ратех противу враг и ополчающихся, по госпде бозе зашитою бе, яко прежде бывший господин Бог-

¹ Ibidem.

дан Хмельницький і гетман Войска Запорозького... Кто с тем же гетманом Войско Запорозькое не в турское государство, но в христианское, его царского пресветлого величества приведши, под крепкою рукою грады и села были... сами собою податися усоветовали, яко прежде бывши писарь Иван Выговский. Кто многотрудно и усердно его царскому величеству работает, яко убіенію Еуфима Сомка и Василья Золотаренка и прочих с ними погибших“.

Дорошенко категорично стверджував, що за все те ці достойні діячі не зазнали відповідного признання їх заслуг, а навпаки—Хмельницького образливо третирували, а проти інших таємно „грамотным писанием подвигше“, нацьковували Пушкаря, Безпалого, Барабаша, Силку, щоби розбрат сіяти в Запорозькому війську.¹

На Сомка покликається і Дорошенків сподвижник Павло Яненко. Вже пізніше в 1676 р. Яненко, будучи в Москві послом від Дорошенка для переговорів, відповідав московським діячам на питання, чого Дорошенко не хоче їхати з Чигирина до Ромодановського та Самойловича і здати їм гетьманські клейноди. Відповідаючи, Яненко пригадував те, що зробив Бруховецький під протекцією російського війська з Сомком, цілком немов би солідарізуючись з обуренням проти кари старшинського претендента на гетьманську булаву.

Відносини Дорошенка до татар і турків так само були позбавлені сервілістичного характеру; Дорошенко мав діло з ними, як „реальний політик“, готовий в усякий момент порвати зносини, як тільки вони не йшли на користь його основній козацько-автономістичній політиці. Для ілюстрації оцього різкого до

¹ АЮЗР, VI, № 71, ст. 247.

татар відношення й повсякчасної готовності стати до них у ворожу позицію, якби тільки виявилось, що спілка з ними не сприяє автономістичним тенденціям Дорошенка, наведемо цікаву розмову, що її мав Дорошенко в Чигирині з економом Київсько-Кирилівського монастиря Єзекіїлом в 1668 р. Єзекіїл оповідав в Москві про цю розмову так. В Чигирині Дорошенко „выслав всех из шатра, взял его (Єзекіїла) за руку и выняв из ножен саблю, говорил: еще де он тою саблею не зарекается Крым обернуть вверх ногами так же, как его дед Дорошенко четырьмя тысячами Крым ни во что обернул, а Солтан де Калга еще в его руках, и жвав де его руку, зубами скрежетал“. ¹

В 1675 р. Дорошенко в листі до свого тодішнього спільника Сірка, різко нападаючи на Москву, досить прикрі речі говорить і про татар. Дорошенко і тут покликається на свої родинні традиції постійного змагання з татарами.

Дорошенко згадує, як його батько оповідав синові, що підчас війни з Шингиреем Запорозьке військо, покликане татарами шаблями „распирались і кінець учинили“. „Надобно—писав Дорошенко—не шаблями, плетми такий то бусурманський народ“. ²

Взагалі Дорошенко ставиться до татар і турків з належною обережністю. В 1672 році московські посланці доносили про чигиринські події: „была де у него Дорошенка рада, что турка пускать ли в города. И казак на раде приговорили, чтоб отнюдь турка не пускать: только де пустить турка и он засядет города так же, как и Москва за Днепром, а нам де их из городов не выжить. А приговорили дать плату денгами“. ³ Правда, Дорошенко був змушений уступити

¹ Бантыш-Каменский. Источники М. Р., I, 206.

² АЮЗР, XII, № 103, ст. 302.

³ АЮЗР, IX, № 138, ст. 640.

домаганням своїх союзників, які зреклися брати гроші, а конче вимагали, щоб їх впустили в українські городи і щоб там вони сами вибрали б з населення собі нагороду за допомогу козакам. Дорошенкові пощастило тільки добитися, що пробування турків в українських городах було не довгим. Але, навіть роблячи туркам змушені поступки, Дорошенко говорив московським послам, що „турському де солтану он... поддался не вовсе, покамест бог изволит“.¹

Ми розібрали політику Дорошенка в 60 рр. і на початку 70-х до Польщі, Москви та Туреччини з Кримом, і бачили, що в усіх перtrakтаціях з цими державами, Дорошенко в першу чергу мав на оці інтереси своєї українсько-автономістичної лінії. І Польща, і Москва, і Туреччина були для нього однаково хорошими чи однаково поганими, Дорошенкові важно було укласти таку політичну комбінацію, за якої Україні, її козацькому станові були б забезпечені форми політичної самоуправи.

Три орієнтації української політики другої половини XVII ст. впливали і всамперед з міжнароднього політично-географічного становища України того часу. Три сильних сусіди мали претензії на українську територію, отже доводилося рахуватися з тими претендентами і відповідно до їх сили та значення в даний момент братися до того чи іншого рішення. Але ці три орієнтації були орієнтаціями різних частин України.

Ми вже зазначали, що московська орієнтація була зв'язана найбільше з північно-східньою частиною української території, і Сіверські комбінації 60 рр. впливали з економічних інтересів тієї області.

Так само, орієнтація польська, особливо за Павла Тетері і досить виразно також за часів Уманського

¹ Ibidem, ст. 641.

гетьмана Михайла Ханенка, була виплекана давньою звичкою економічною і політичною орієнтацією західньої Правобережної України, тоді, як орієнтація татарсько-турецька виросла на південній Україні, була українсько-степовою політикою, продиктованою не тільки безпосередньою близькістю українських степів до татарських кочовиськ та турецьких володінь, але й постійними зносінами—торговельними й культурно-побутовими степових українців із татарами.

Трудність Дорошенкової політики за наявності цих трьох одмінних, що великою мірою з місцевих територіяльних умовин зростали, орієнтацій, була в тому, що Дорошенкова політика мала тенденцію бути не місцевою, не сіверянською, не степовою, не західною, а всеукраїнською, всекозацькою, — з перевагою все таки козацько-степового елемента, чим пояснюється і Дорошенкове тривкіше політичне приятелювання з татарами.

Справді бо у Дорошенка в його власних словах і заявах ми зустрічаємо не раз оце гостре відчуття потреби національної української єдності. В 1675 р. в часи, коли успіх поволі кидає Чигиринського гетьмана, він пише листа до „гетмана его царского пресветлого величества запорожского“ Ів. Самойловича, до обозного, до суддів генеральних і до полковників. Цей лист ніби реабілітувати має самого Дорошенка.

„Не толко то сам от себя смею свету об'являти, — каже Дорошенко — но много и товариства старинных Войска Запорожского молодцов добрых равенственников наших, яве могут по мне свидетельствовать, что и не в начальствах будучие, еще и в молодых летех, никогда я не обыкл вымышленными делы ни с кем приходить в пересылку и никакова зла никому от сынов общие отчины обще рожденных, желати“.¹

¹ АЮЗР, XII, № 74, ст. 221.

Загально-національна свідомість підказувала Дорошенкові й відповідні задачі в його діяльності. Цю свою політичну задачу, для здійснення якої Дорошенко „сей печальний уряд“ — гетьманство тримав десять років, Дорошенко формулює теж в дусі загально-українському. Він домагався ввесь час, „чтоб помножением вольностей Войска Запорожского по сохранению безопаства целости отчизны, благосостоянием благочестивых церквей, народ христианства украинного могли тешиться“.¹

Від Речи Посполитої він добивався визнання вольностей Війську Запорозькому „не такой, как преж сего бывало им волно: наше товариство, хотя безо всякой вины, кроме самой зависти, на кол взбивать и разными мученми к смерти приводит, что и ныне за каждым своим в Украину приходом всегда делали и делают; но чтоб для вечного пребывающего покоя подлинным уделом от себя совершенно нам Войску Запорожску и всей Украине дали покой, а сами токмо защищением от полевых стран, и подданою от нас Войска Запорожского верною доволились службою“.²

Але поляки на те не пристали, а навпаки намагалися обдурити козаків, а тим часом напускали на Україну військо „и тайными вымысли низовых людей, мало разсуждающих о делах к замешанию усобному проводить почали“.

З татарами Дорошенко поєднався тільки тоді, коли побачив і впевнився, що від християнських государів не можна сподіватися ні милости, ні вольности, ні допомоги. Тоді—писав Дорошенко—„принудился опять у бусурманських монархов искать дружбу и от них рубежам украиным не сам собою, но общим советом

¹ Ibidem.

² Ibidem, ст. 222;

и по согласному всей старшины и черни приговоров предварити спокойности".¹

І все те Дорошенко робив „не для каких (дерзновенно могу богом сведующим засвидетельствовать) прихотей, но для отчизны и сея страны Украины задержания целости, которое хотя бы и могло быти, но христианских государей не допустила немилостиво затвердела противу сему уголку недружба: понеже под покровом оторвания от дружбы бусурманской и под покровом обещания обороны многократно входя сюды и войска на нас насылая, чего сами не розорят, то уступая от настоящих войск бусурманских, вместо обороны на пагубу людей оставляют, а наипаче ляхи нам так делали непоеднокроть".²

В другому листі знову до Самойловича з р. 1675 Дорошенко, покликуючись на приклад „прошлых Войска Запорожского гетманів, моих предков“, говорить:

„Хотя то призрением божиим сей... оба-пол Днепра раздвоен есть народ и видимся быть между собою врагами, однако общій никто не есть нам так желательный, как мы сами себе взаимно естесмы пріятелями; а естли единого человека наступлением одна какая сторона нашего народу была б изнищена, какой бы был пожиток из того с другой стороны и чего потом себе другая сторона надеяться б имела. Для того рассуждати нам вобще надобно, чтоб не токмо то, что очи наши подручным своим улаждали, но дабы мы в последніе времена сыскали народу и войску прав и свобод основательный пожиток“.³

В цьому уривкові, як і в попередньому легко помітити оту національну, всеукраїнську, так-би мовити, позицію Дорошенка.

VII.

В 1674 р. лівобережне військо, з Самойловичем на чолі і російське військо з Ромодановським рушило на Дорошенка.

¹ Ibidem, ст. 223.

² Ibidem.

³ АЮЗР, XII, ст. 120;

Дорошенкові ставало все гірше та скрутніше.

Татари кинули Дорошенка, перестали фактично йому допомагати. Річ у тому, що Дорошенко спробував ігнорувати Кримського хана, звертаючись безпосередньо за допомогою до турецького султана. Це образило хана, і він покинув Дорошенка. Кримський хан — оповідав про це в 1675 р. В. Кочубей, бувший Дорошенківець, що тепер перейшов на бік Самойловича та Москви — „салтаны, мурзы, аги великими врагами ему (Дорошенкові) суть; и хотя оглядываются на турского везиря..., однако тайно составляют измену, а за то, что их понизил и уклонился к Туркам... И зело ради Татаровья, что де под Дорошенком страна пуста остаеця, и насмеваюсь говорят: „се тако боронили турки Дорошенка“.¹

Населення давно вже не підтримувало Дорошенка, збентежене незвиклими татарськими союзниками свого гетьмана. Уже 1665 р., коли вперше Дорошенко звернувся до татар, багато козаків повтікало від Дорошенка саме з цієї причини — непопулярної спілки з татарами.

„Войска казацкого при Дорошенке и тысячи нет,— діставав тоді Київський воевода кн. Львов такі відомості — все от него бегают, ожидающие и на себя того ж приятства от Орды, что и на Опару было. Все сказывают: Дорошенко с Ордою ходит, а из городов ни из которых к Дорошенку казаки нейдут и позаперлись: то все истинно... казаки сказывают“.²

В 1669 р. так само донський козак Обросим Телешов, що їздив з дорученням із Глухова в Чигирин до мітрополіта Йосифа Тукальського, передавав свої дорожні вражіння про ставлення населення до До-

¹ АЮЗР, XII, № 80, ст. 236.

² АЮЗР, V, № 138, ст. 306.

рошенка: В Лубнях „многие козаки“ говорили йому „что де Дорошенко присяг Турскому салтану, и они де его бранят, и пусть де он пропадет, да и обоих де сторон Днепра чернь вся его, Дорошенка, проклинает“.¹

Те ж саме було і на Правобережжі, навіть ще в більшій мірі, бо татарське лихо, покликане гетьманом, тут ще більше далось в знаки. Мешканці надністрянських та побозьких городів казали, як це переказував Київський міщанин Івашка Сасімов, про Дорошенка, що їм ніякої користи від нього немає, а саме горе: „какая де нам от Дорошенка заступа, что и последних жителей в Крым отдал“.²

Василь Кочубей, колишній Дорошенків канцелярист, що ми вже наводили його оповідання за татар, показував на Москві в 1675 р., що всі люди від Дорошенка тікають на Задніпрянщину („Грызется зело Дорошенко для того, что все люди от местечек последних на Заднепріе идут“. — „Полковники Корсунский, Торговицкий, Уманский, и Браславский безперестанно пишут, ведомо чиня ему, что... все люди хотят итти на Заднепріе“).³

Кочубей додавав, що фактично ніхто вже не стоїть за гетьмана: „и в самом Чигирине ни полковника ни обозного и от меньших козаков нет ему желательного, кроме братіи его да писаря и судьи, которые во всем по нем говорят“.⁴

А в кінці літа наступного 1676 року Дорошенкове становище видавалося зовсім самотнім і трагічним.

Киянин Олександр Гурський оповідав, що в Чигирині „сердюков человек с 200 и те голодны и наги,

¹ Ibidem, VII, № 54, ст. 187.

² Ibidem, № 61, ст. 173.

³ АЮЗР, XII, № 80. ст. 235.

⁴ Ibidem, ст. 236,

и многие пошли для прокормления на Переяславскую сторону в разные города, а иные сердюки по десяти человек пошли по разным дорогам для розбою, для того, что он Дорошенко платы не дает и дать нечего. Да и Чигиринские де жители, казаки и мещане многие бегут на Переяславскую сторону от голоду¹.

В таких тяжких умовинах та ще загрожений з боку Польщі, Дорошенко на самому початку 1676 р. відновляє з Москвою переговори. В січні він посилає до Москви своїх послів — Павла Яненка Хмельницького та Семена Тихого, даючи їм такі інструкції.

1. Заявити в Москві, що його спілка з султаном то есть „тяжчайший грех“, і віддати на руки царю турецькі санжаки:

2. Заявити, що козаки просять, щоб цар їх „в своем милостивом жалованье и призрении держал“;

3. Добиватися, щоби цар „при чести и сани гетманства и стародревнего правления войска запорожского при правах и стародревних волостях наших были неотменно, пожаловал“;

4. Щоби цар взяв під свою оборону „грады наши стародревние Чигирин и Черкасы и Канев.“ і Київ. В цьому пункті Дорошенко з гірким натяком на московські утиски і війни додавав: „Имеем в бозе непоколебимую надежду, что вскоре не нас воевать и на разорение имеет святых искать, но себя оборонять имети будут радение“;

5. Щоб було усунено ворожнечу з „заднепрскими властителями“, і щоб з ними установилась така згода, „какой ныне попросяженной с низовым его царского пресветлого величества запорожским войском живем, и единомышленно о неприятелях наших промысл чинить радеем“;

¹ Ibidem.

6. Щоби Москва воювала з Польщею, якщо та піде війною на Україну;

7. Щоби в Чигирині для контролю над відносинами до турок був царський представник.¹

12. Дорошенкова делегація 12 січня була в Москві. Посли від імени самого Дорошенка, а також від „старших и менших войскових, граждан, и посполи. тых всего уряду Чигиринское и Черкасское“ ударили чолом на підданство і, підтверджуючи свою присягу, на доказ своєї вірності передали цареві турецькі санжаки, „по неволе принятыє“, як казали послы, Дорошенком. Цар у відповідь на це чолобиття „под свою... руку в подданство принять изволил“ и самого Дорошенка, а з ним „всего будущего при нем посполства грацких и уездных людей“, похваливши при тім Дорошенка за його рішення порвати з бусурманами. На прохання послів допомогти Дорошенкові озброєною рукою, цар відповів позитивно, але цар при тому заявив, що допомога можлива тільки в тому випадкові, коли Дорошенко цілком підпорядкує себе Лівобережному гетьманові Самойловичу. Виразно вимагав цар признання з боку Дорошенка гетьманських прав на обидва боки Дніпра за Самойловичем, бо так постановила санкціонована царем Переяславська рада.

Охоче цар згоджувався взяти під свою руку і під свою оборону правобережні городи і навіть обіцяв воювати з Польщею, як би вона пішла на Україну, бо Польща, віддаючи Туреччині Україну, тим самим порушила прийнятий обома сторонами Андрусівський договір.²

З цих переговорів Дорошенка з Москвою занадто ясно видно, чого трималася московська політика в

¹ Ibidem, № 134.

² Ibidem, № 141.

питаннях зв'язаних з Україною. Ні в якому разі не могла підтримувати Москва Дорошенка, ні в якому разі не могла вона примиритися із тим, щоби в його руках оставалася будь-яка влада на Україні. Всеукраїнська політика Дорошенкова в корні суперечила інтересам Москві, так само як Дорошенків автономізм і козацький патріотизм були власне тим, що хотіла Москва знищити і стерти на Україні. Звідціля випливала московська рішучість у вимогах ставлених до Дорошенка, щоби єдиним гетьманом на обидва боки України був лояльний Самойлович і щоб Дорошенко відбув церемонію зречення від гетьманської влади, передавши клейноди гетьманські безпосереднє на руки Самойловичеві.

У Дорошенка не було жадного виходу з складної ситуації. Покинутий своїми помічниками, з малим військом, втративши популярність в масах, він в 1675 р. стає ще більше самотнім, бо вмирає його радник і приятель мітрополіт Йосиф Нелюбович-Тукальський, але і тепер надія і політична активність не покидає Дорошенка.

Він тепер зорієнтовує свою політику на Запоріжжя, нав'язуючи найтісніші зносини з кошовим Запорозьким, розумним і енергійним Іваном Сіркою.

Київський мешканець Іван Дорошевич, бувши в Чигирині в листопаді 1675 р., оповідав про Дорошенкове становище так: „О Дорошенке так меж турками и татарами никто доброго слова не молвит, и чигиринцы все сердцем от него отступили; войско серденьяцкое, надеждою водимо, при нем пребывает, что платеж приимати иматъ, и для того еще держится; а он мыслит с запасами и клейнотами в Запороги, естли на Чигирин наступало опаство“.¹

¹ АЮЗР, XII. ст. 355.

При бідності історичних даних, а особливо при малій розробленості соціальної історії Запорожжя, особливо, цієї доби, ми не маємо даних, щоби ясно уявити, які саме соціальні сили діяли, ліквідуючи демагогію продовжателя Бруховецького Суховія відкидаючи незапорозьку, нестепову навіть політику Ханенка і висовуючи Сірка, як признаного вождя Січового, ревнителя січових традицій і виразника Січової політики.

В усякому разі ми маємо досить матеріалу, щоби констатувати правильність Сіркової характеристики, допіру нами поданої.

Запорожжя із Сірком, як і треба було того сподіватися, негативно ставиться до поміркованої, московської, лівобережної політики Самойловича. Сірко пише лівобережному гетьманові досить немілі, прикрі листи, і навпаки підтримує Чигиринського політика в його відданості козацьким традиціям, всеукраїнській лінії та анти-московському настрою.

В 1676 р. Дорошенко збирався податися в Москву на остаточні переговори, здачу клейнодів і прийняття рішення. Сірко категорично заперечив цьому. Він розвивав інший план. Про нього оповідав московській владі гоголівський піп Ісакій, що їздив із шпигунською метою в Чигирин. В Чигирині—оповідав Ісакій—сидить Сірко з 12-ма запорозькими козаками і настроюють Дорошенка, щоби той, приймаючи московське підданство, не виїздив з Чигирина на Москву без козацької ради. Сірко думав обдурити Москву, прийняти її зверхність, але відстояти автономний устрій України і гетьмана Дорошенка, як речника автономістичних прагнень.

Малося за Сірковим планом, що козацька рада відбудеться десь під Переяславом, що на тій раді буде Самойлович, але не буде московського війська.

Ісакій доповнював ці відомості, що план цей належачи Сіркові, дуже є популярний на Запоріжжі і в Полтавському полку¹ і що ходить між людьми така погolosка, що Сірко з Дорошенком, скориставшись з відсутности на раді московського війська, вб'ють Самойловича „и старшину“, розчищаючи таким чином дорогу для своєї політики².

Ісакій в другій своїй інформації переказував і про реальні вже заходи Дорошенка до скликання чорної ради, щоб скинути Самойловича. Дорошенко віддав наказу війську готуватися до ради, і військо лагодилося в похід, готуючи гармати „и всякие пушечные запасы“. Раду Дорошенко збирався скликати на традиційному місці козацьких рад — на Росаві в трьох милях від Канева. Якби Самойлович зрікся прийти на цю раду, то Дорошенко мав тоді перейти на Переяславську сторону і там відбутися раду³. На Запоріжжя і на Сірка скеровує тепер свою політику Дорошенко. У згоді з економічними інтересами воєвно-ничо-добичницького Запорожжя і в згоді з його звичками Дорошенко проектує, що чорна рада при активній участі запорожців, скинувши з гетьманства Самойловича та обравши нового гетьмана, ухвалить похід на Туреччину, такий милий і бажаний для степових добичників—січовиків. Без запорожців Дорошенко не бажає робити ані кроку, і коли під Чигирин приходить військо Самойловича з метою воювати Дорошенка, то в переговорах з Самойловичевим представником Василем Борковським, Дорошенко від-

¹ „А Полтавский де Козацкой полк с запорожскими козаками и с Дорошенком о том мыслят заодно“.

² АЮЗР, XII. № 151;

³ Ibidem, № 171, ст. 622.

повідас, „некакова дела не может чинить без всего Войска Запорожського низового“¹.

Не дивно отже, що запорозька орієнтація викликає у Дорошенкового противника Самойловича тривожне бажання вбачити в Дорошенкових заходах спробу поновити Бруховеччину, організувати наново на Україні диктатуру запорозької голоти з винищенням або погромом старшини. Самойлович з великою турботою пише до Москви про Дорошенкові заходи, підкреслюючи всю небезпеку від того, що Дорошенко запобігає запорозької ласки, дає запорожцям гроші, „а к тому еще обещает допустить в городе над людьми, как Бруховецкий, своевольства и безправья“²,

І пізніше козацько-старшинською Лівобережною літописною традицією цей момент з політики Дорошенка був витолкований саме так, як його хотів представити Самойлович.

Граб'янка в своєму Літопису пише, що Дорошенко, „хотячи бути гетьманом малоросийским, начал запорожців дарами прельщати, такожде і під реєментом Самойловича гетмана старшину побуждав противу гетмана на бунти, даби чорную раду собравши, яко за Бруховецького і за Сомка гетманів, волними голосами избрали собі гетьмана; но і к сему мало кого привів“³.

Самойлович береться до заходів, щоби розбити Дорошкову єдність з запорожцями. Особливо енергійно працює Самойлович в цьому напрямі, коли довідується він про намір скликати раду і наново обирати гетьмана. Як і Дорошенко, він ні на хвилинку не міг сумніватися, що та рада його не залишить гетьманувати. Отже вживає він усіх заходів, щоби не

¹ АЮЗР, XII. ст. 577.

² Ibidem, ст. 557.

³ Ibidem, ст. 552.

⁴ Грабянка, Летопись, ст. 220.

допустити до скликання ради. З таким дорученням їде на Запоріжжя Самойловичів посланець Карпо Надточій. З приводу Надточієвого приїзду запорожці скликали раду. Сірко на раду не вийшов, і Надточій мав підстави гадати, що обставини складаються для нього сприятливо, але настрої на раді однаково був доволі неприхильний до Самойловича та до його пропозицій. Надточій відразу подратував запорожців, передавши їм нетактовну вимогу про повернення Лівобережному гетьманові тих гармат, що дістали запорожці від Дорошенка. Це, розуміється, тільки обурило козаків. Всю свою дальнішу промову Надточій звертав на те, щоб одговорити запорожців проти проєктованої Сірком та Дорошенком ради. Найсильнішим аргументом проти рації скликання цієї ради у Надточія було те, що московський цар однаково не дозволить нікому іншому бути гетьманом, крім Самойловича. Це залякування здалося, очевидно, запорожцям справді серйозним і вартим уваги. Принаймні, як передавав сам Надточій, запорожці після його аргументів без певного якогось рішення „по многих речаразошлись по куренях“.

Але остаточний настрої на Запоріжжі, особливо, в колах командних, запорозької старшини, уклався зовсім не так, як того добивався Надточій та його патрон Самойлович.

„Отومانье куренные и знатное товариство войсковое—оповідав Надточій—голосами говорили: если бы гетман имел задерживати ватаги, в Запороги с запасы идущие и войска охочего не пускать, то мы найдем себе иного царя, который неподалече нас есть, и учиним тое там сторону так пусту, под его великою государя рукою обретающуюся, как гетман и боярин с войсками сее сторону Дорошенкоу к разорению привели и до конца разорили“.¹

¹ АЮЗР, XII, 549.

За такого ставлення трудно було Самойловичу домовитись і замиритися з запорожцями та настроїти їх проти Дорошенка, що якраз обороняв тепер інтереси козацькі, запорозькі.

Так само негативно відповідали вони і на листовну Самойловичеву агітацію і його упімнення. Запорожці в цей момент з особливою виразністю почували можливість переваги своєї степової політики в загально-політичному всеукраїнському напрямкові.

Певність, що гетьман України може бути обраним тільки запорозькою радою і що гетьманські клейноди даються на Січі і повертаються туди ж, на Січ, зростала на Запоріжжі тепер особливо виразно. Ніяких розмов про здачу Дорошенком клейнодів Самойловичу, а не Запоріжжю, січовики не хотіли провадити. Вони писали досить уїдливо і різко до Лівобережного гетьмана, закидаючи йому нещирість і лицемірство, і глузливо заявляючи, що Дорошенко турецькі санжаки „постеле під ноги“ царю безпосереднє, а ні в якому разі не через Самойловича, а гетьманські клейноди віддасть запорожцям.

„Милость же твоя не гнівайся—писали запорожці до Самойловича, — що клейнотів військових тобі Дорошенко не дав і сам. . к тобі з поклоном не приїхав, понеже через нас Військо Запорожське царському величеству главу преклоняє...; того ради і клейноти, яко нам Войску Запорожському належашіе, пред нами полагає і стародавньому кореню козацтва нашого вручається своїм чином гетьманським. Не вам належать клейноти військові, но нам, і не так есть, яко милость твоя не правяся говориш, що клейнотам військовим не належить на Коші бути, а аки би никогда не бували вони тамо, — волно вам іздіваться. Но должен еси истиную правду сказати, і ми з нашої стороны поновляем, що як умножилось Військо Запорожське, зді у Дніпра, від того времени від государей монарх наших не токмо зді сему місту клейноти військові дани, но і сами рицарської памяти славнії за-

порожський гетьмани зді живали, зді сокровище клейнотів войскових бувало, гетьмани проісходили і зді їм клейноти давали, а не в Глухові і Козацькій Діброві. В новім Запорозжжі в нинішні времена, неустройством во отчині нашій, як клейноти переносяться з міста не на обиклоє місто, так і ради, для которых особое місто єсть Росава, нинішніми времени под Стародуб забрело; при Многогрішнім в Глухові там обран на Сіверськое місто милость твоя, на его місто в Козацькій Діброві, вдругорядь в Переяславі, которой ради ми не знаєм, нікоторої особи на ту раду від нас прислано не було, невідомо для якої причини без нашого відома і хотіння то сталось".¹

Запорозжці покликались на право бути активними в обранню гетьмана і в контролю над політичним життям, пригадуючи старі звичаї ще польських часів: „не токмо при обранії гетьманів наші іміють бити чолом, но во время обранія, когда короля государя обирали, наші послы в то время будучи, річ свою від всього війська іміли".²

Ми бачимо, з якою певністю ведуть свою мову запорозжці, як ясно ставлять вони свої домагання і як просто кладуть свою політичну лінію. За допомогою Дорошенка, що тепер свої козацькі всеукраїнські стремління хотів базувати на запорозькому ґрунті, козацька запорозька політика діставала широкого розголосу, протиставлялась Лівобережно - північній старій Сіверській політиці і шукала собі спільників, як ми це зараз побачимо, в козацькій солідарності навіть по-за межами українськими.

Запорозжці попірають Лівобережного гетьмана навіть в узурпації імени Війська Запорізького для означення Самойловичевого реґіменту, а той факт, що назва — Військо Запорізьке — прикладається не

¹ АЮЗР, XII, № 152, ст. 524.

² Ibidem, ст. 525.

тільки до Січи, а і до всієї України, служить для січовиків аргументом за їхній пріоритет в українській політиці, і за право їх вести перед у тій політиці. „На Війську Запорозьському“—писали січовики до Самойловича—„слава, цілість отчини нашої і честь гетьманская належить, яко ім'януєтесь Військом Запорозьським“.¹

Самойловичу не пощастило знайти спільну мову в переговорах із запорожцями, навпаки йому остаточно ясным стало, що єдиним його спільником в боротьбі з Дорошенком може бути тільки московський цар, а Дорошенко тим часом разом із Сірком виробили план своєї козацької тактики. Зводився він до того, щоби прийняти московську зверхність, але добитися визнання козацької автономії, так само і скинення Самойловича. Дорошенко, реалізуючи ідею козацької солідарности, закликає до себе в Чигирин, крім запорозького кошового, Івана Сірка, ще й Донського отамана, славного діяча тодішніх часів, Фрола Мінаєва, і в присутності цих двох представників потужної козацької сили—української і великоруської Дорошенко збирається здати гетьманські клейноди для передачі їх цареві.

Але все це нічого не допомогло Дорошенкові. Московський уряд почував свою силу і не хотів іти на компроміси, з другого боку уступка козацькому автономізму могла бути загрозливою для Москви і для її політики ступнево зменшувати той автономізм. Отже, коли літом 1676 р. Московське і Самойловичеве військо в переважному над Дорошковими силами числі рушило під Чигирин, гетьманові нічого не лишилося, як капітулювати. Він виїхав з Чигиринської своєї столиці назустріч Ромодановському та Самой-

¹ Ibidem, ст. 527.

ловичу, і здав їм оті свої клейноди гетьманські, за які так довго й напружено йшла боротьба і змагання.

З вимоги московського уряду Дорошенко переїхав з Чигирина в Сосницю, але незабаром його запросили на почесне заслання, давши йому в володіння с. Ярополче під Москвою, де він і помер в 1698 р.

Яскрава смуга в історії України, що протяглася на десять років, скінчилася.

Боротьба Чигиринського гетьмана не дала йому перемоги, перемогли інші люди, інші соціальні сили, інші політичні угруповання.

Центр українського політичного життя переноситься на Лівобережжя, а Правобережна Україна, де десять років буяла козацька слава Дорошенкова, являє собою тепер цілковиту пустиню.

Відомий козацький літописець Величко, що йому довелося оглядати Правобережну Україну, був глибоко вражений жахливою картиною цілковитого спустіння й повної руїни. „Видіх—пише він—многії гради і замки безлюднії і пустії вали, нігдись трудами людськими, аки гори і холми висипанії і тільки звірям дивїєм прибіжищем і водворенієм сушїї. Мури зась... видіх едні малолюднії, другії весьма пустії, розваленїї, к землі прилипнувшїї, зпліснялиї, непотрібним билієм зарослиї і тільки гніздящихся в собі зміїв і розних гадів і червей содержашчїї... Видіх пространїї тогочаснії Україно-Малоросїйськії поля і розлеглії долини, ліси, і обширнії садове і краснії діброви, ріки, стави, і озера запустілії, мохом, тростієм і непотрібною лядиною зарослії“. А була ж ця країна, „аки вторая земля обітованная, медом і млекоу кипящая“.

Подібний опис дає нам і великоруський мандрівник — старець Леонтій: „Путь нам был печальный и унылый: не видать человека—одна пустыня широкая.

зверей множество, дикие козы, волки, лоси и медведи;—все разорено... А земля прекрасная, хлебородная; что дикий лес, яблоки, волошские орехи, сливы, дули, но все—пустыня“.

В 1681 р. Наддніпрянську пустиню за Бахчисарайським миром між Росією і Туреччиною було визнано територією, де не можна було будувати жодних городів та містечок. А ще раніше гетьман Самойлович перевів рештки Придніпрянського правобережного українського населення на лівий беріг, і Правобережна Україна, перебувши таку довгу криваву боротьбу, нарешті заспокоїлась, знесилила, і опустіла.

І мав підставу той же Величко з глибоким жалем та болем казати про Правобережну Україну: „Паде, паде красная козацькая Україна тогобочная, аки древній оний Вавилон, град великий!“

VIII.

Нам лишилося, роблячи підсумки та остаточні оцінки, ясніше означити соціальну позицію Дорошенкову, викрити основний смисл його довгої і завзятої боротьби. Багато про це говорилося перед цим, тепер лишилося звести окремі помічення до купи.

З свого народження Дорошенко належить до стародавнього козацько-старшинського роду, і своїм походженням від Михайла Дорошенка, козацького гетьмана, він виразно пишався („з діда і прадіда козак“, або згадка про славний похід Михайла Дорошенка на Крим).

Кар'єру свою Дорошенко почав у старого Хмельницького тоді, коли цей гетьман направив свою політику по лінії створення державних форм для українського життя, спираючися на покозачену шляхту і

і козацьку старшину.¹ Можна думати, що і генеральний писар Хмельницького Іван Виговський, що тримав у своїх руках всі нитки української політики, а через рік після смерті Хмельницького в 1658 р. укладає вже з поляками в Гадячі проєкт польсько-українського порозуміння на основі визнання шляхетської української республіки („Велике Князівство Руське“),— виносив цей свій проєкт ще за життя Хмельницького, не дуже суперечачи власним планам та політичним комбінаціям самого Хмельницького. Можна так само припустити з повною правдоподібністю, що Петро Дорошенко, який за старого Богдана діставав такі важливі доручення, як дипломатичне посольство у Швецію, міг бути у найтісніших зносинах з генеральним писарем Хмельницького і міг проймається і впливами тих комбінацій, що їх потім запроваджував у життя Виговський.

Правда, політичні стремління Виговського, навіяні великою мірою шляхтичем, далеким від суто козацьких інтересів, Юрієм Немиричем, були занадто вже шляхетськими, не козацьку верству в першу чергу мали на оці і не на її інтереси спиралися, а випливали з інтересів недобитків козацької революції—українсько-руської шляхти. Дорошенкові оставалось прийняти плани Виговського, надавши їм козацького характеру, одірвавши їх від шляхетських інспірацій.

Дійсно, Дорошенко часто згадує за Гадяцькі пакти Виговського і згадує досить прихильно, так само, як і знаходиться в першу пору своєї діяльності в близьких відносинах до діячів Виговщини. Ми вже згадували, що під Слободищами Дорошенко бере на себе ролю посередника між Юрком Хмельниченком та по-

¹ В. Липинський. Україна на переломі. Історичні студії та монографії, т. III, Київ-Відень, 1920.

ляками, ведучи ці переговори до того, щоб було відновлено Гадяцькі пакти. Поруч з Дорошенком, Юркові допомагають в цьому ділі недавні діячі та помічники Виговського—Гуляницький, Лісницький, Носач.

Пізніше в 1667 р. Дорошенко, відповідаючи на листа Київського воеводи Петра Шереметьєва, що радив Дорошенкові „отступити от дружби“ з татарами, писав, що він того вдіяти не може, бо знаходиться під зверхністю польського короля, при чому форми цієї зверхності і звязку установлені Гадяцькими статтями. А що одна з тих статтів трактує обов'язок гетьмана остатися „в вірности і подданстві“ короля польського, „не унимаючи однако ничего братству с ханом Кримским поставленому“, то Дорошенко не може зараз порушити своє приятелювання з ханом. Ми охоче припускаємо, що це писалося Дорошенком не без дипломатичного хитрування, бо так аргументуючи, міг Дорошенко казати Шереметьєву про розрив з татарами такими словами: „И тако несть раб болій господа своего, государю своему королю повинующійся не может от дружбы татарские отбыти“.¹ Але факт покликання на одіозні для української народньої маси Гадяцькі пакти свідчить, що Дорошенко не почував до них якоїсь відрази, а скоріше визнавав їх за припустимі і корисні за-для своєї політики.

І брат гетьмана Григорій покликається в імені Петра на Гадяцькі пакти в переговорах з уже згаданим Тяпкиним, кажучи йому, що не можуть козаки вернутися в підданство до царя, бо визнають цілком дійсність Гадяцьких пактів Виговського.²

Основою на оцих наведених даних, а також пригадуючи те, що говорилося попереду про близь-

¹ АЮЗР, VI, № 71, ст. 238.

² Бантыш-Каменский. Источники, т. I, ст. 190-196.

кість Дорошенкової політики до ідей Виговського, ми можемо констатувати і неприховані симпатії Дорошенка до комбінацій Виговського в Гадячі і активність Дорошенка до переведення в життя Гадяцьких проектів.

Тільки це стремління у Дорошенка позбавлено будь-якого шляхетського характеру, він, як і Богдан Хмельницький, хоче показати шляхту, а не добивається уклінно, як Виговський, шляхетської нобілітації для козаків. Вся політика Виговського поставлена на козацький ґрунт, і ми наводили вже чимало прикладів протесту Дорошенкового проти того, що козацькими справами починають порядкувати „неприродні козаки“. Наведемо ще один характерний уривок з промов Дорошенка до Тяпкина в 1668 р., де гетьман нападає на московський уряд, що той порушує договори козаків з Москвою, де сказано, що „над козаками на гетманство, на полковничество, на сотничество й на всякие уряды обирать им козам своих природных и старших козаков кого войском излюбят, а иноземцам и неприродным козакам украинским детем ни в какие начальстки и уряды не выбирать“.

Кажучи це, гетьман з обуренням вказує, що „ныне у великого государя... обран в гетьманы неприродной украинской козак, так же де и иные полковники и урядники у его царского величества над козаками многие иноземцы волохи и неприродные козаки, и Войско де Запорожское от того в великом непостоянстве пребывает, для того что многие вольности и права козацїе стали нарушены, а прежние де гетманы и вся старшина и нынешние де их гетманы и заднепрские старшие все природные козацьи дети“.¹

¹ Бантыш-Каменский. Источники Малой России, I, ст. 192.

На традицію козацької слави, або на прецедент з історії своїх „славних предків“—попередніх козацьких гетьманів раз-у-раз любить покликатися Дорошенко, малюючи її, як суто-козацьку традиційну політику, іноді навіть звязуючи козацьку традицію із давньою старо-руською традицією. Так, полемізуючи листовно в 1675 р. з Самойловичем з приводу своєї спілки з татарами, Дорошенко такими козацькими і староруськими традиціями оправдує свої вчинки: „І тако приношу тобі на то доводи: еще не во время владения войскового, нікогда князі русїї в своїм утісненїї против своїх неприятелей татарської сили употребляли; і о всім мні пространно писать не достоїть. Не надобно Войску Запорожському нікогда ко общим народом і монархом уклоняться, если б християнські монархи были на него милостиві: надобно ль было покойному гетьману Войська Запорожського Богдану Хмельницькому обратиться с поганими татари,—токмо по нужді, когда християне ляхи, став головними врагами на іскорененіє Войська Запорожського вольностей его, а паче на іскорененіє старовічної віри устремились били“... і дальше додавав Дорошенко, що він, „предков своїх пістує славу“ не хотів звертатися до бусурман, але його, як і предків, призвела до того сувора неминучість.¹

Козацька політика Дорошенка спирається на козацьку старшину передусім. Дорошенко воліє рішати найважливіші справи тільки порадившись із старшиною, не питаючися думки козацької маси. В 1669 р. Київський міщанин Івашка Сасімов оповідав, що „Дорошенко... „призывал к себе на раду одних козацких старшин“, але старшини заявили, що без козац-

¹ АЮЗР, XII, ст. 120-121.

кої маси незручно раду чинити: „старшини де ему отказали, что без черни рады чинить не хотят“.¹

Спираючись на козацьку старшину, її традицію ведучи і називаючи її козацькою, Дорошенко справді міг дуже близько підходити до політичних стремлінь Виговського, заміняючи в них шляхту козацькою старшиною і вертаючись таким способом до тих планів, що намічались та здійснювалися ще за Хмельницького.

Коли ми будемо розглядати тих, хто оточував Дорошенка, то так само будемо приходити до переконання, що навколо нього купчилась старшина, що була досить свідомо своїх, так би мовити групових, щоби не сказати класових, інтересів.

Назвемо Якова Лизогуба, Дорошенкового генерального осаула. Він починає свою політичну кар'єру в 1662 р., як Канівський полковник поставлений діячем старшинської партії Сомком. Після краху цієї партії Лизогуб не остається при Бруховецькому, а переходить до Дорошенка, де й дістає уряд генерального осаула.

В 1674 р., коли Дорошенкова справа іде на занепад, Лизогуб кидає свого патрона, і переходить на московський бік, проявивши і тут свою старшинську вдачу—не втратити рангу і влади. Лизогуб хотів відпасти від Дорошенка з усім Канівським полком, мотивуючи це бажання тим, що в противному разі він може втратити „славу свою... тут де он, начальным знатным человеком и все тое стороны люди его слушают“.²

З Лизогуба без усякого сумніву є дуже типовий представник старшини, що хоче влади і ні за що з нею не хоче розставатись.

¹ Ibidem, VII, № 61, ст. 173.

² АЮЗР, IX, ст. 165, А. Лазаревский, „Люди Старой Малороссии“, „Киев. Стар.“, 1882, I, ст. 101-102;

Назвемо далі іншого Дорошенківця—Павла Яненка Хмельницького, що оставався при Чигиринському гетьманові аж до самого останнього часу його там пробування. Родич Богдана Хмельницького, сподвижник Виговського в його боротьбі з Москвою (Яненко був за Виговського Київським полковником і брав енергійну участь у тій війні з Московським війском у Києві, що її літописці козацькі прозивають Скавиччиною). Яненко був, як і інші дорошенківці, як і сам Дорошенко, виразним представником родовитої козацької старшини, що свідомо і послідовно тягла традицію козацької політики і козацьких стремлінь, що були по суті козацько-старшинськими.

Пригадаємо далі Вуєховича, найближчого Дорошенкового помічника, таку колоритну фігуру в рядах козацької старшини до і після Дорошенка.

Згадаємо ще те, що саме при Дорошенкові, при його Чигиринському гетьманському дворі сходить зірка політичної кар'єри Івана Мазепи, безперечного виразника інтересів автономістично-настроєної української козацької старшини.

Мазепа був у Дорошенка військовим писарем і виконував, як колись сам Дорошенко у Хмельницького колись будучи, відповідальні гетьманські доручення. Так їде Мазепа на переговори до Москви в р. 1673. Посланий Дорошенком з подарунком живими людьми-невільниками до турецького султана, Мазепа був перехвачений Сірковими запорожцями й одісланий до Самойловича, де пізніше, після перевороту 1687 р., Мазепа появляється, як вельможний гетьман.¹

Згадаємо нарешті, хто саме тікав до Дорошенка. В 1669 р. до Дорошенка тікає від Многогрішного ге-

¹ АЮЗР, XI, № 121; Вовк-Карачевский. Борьба, ст. 202.

неральний підскарбій Лівобережжя Роман Ракушка визначний представник Лівобережної старшини, гарячий сторонник в свій час Сомкової партії, і автор, як догадувались про це Куліш і Модзалевський, а за ними й низка сучасних істориків, відомого літопису, так званого, Самовидця, де цілком проявилися старшинські симпатії автора.¹

В 1668 р. в Гадячі при Бруховецькому енергічним сторонником об'єднання виступає Переяславський полковник Дмитрашко-Райч, людина, що її аж ніяк не можна вважати „природнім козаком“, бо він був з волохів чи то з балканських волоцюг, яких так багато було на Україні. Але Дмитрашко зв'язаний був родинними зв'язками із старшинською партією, женившись на вдові Васюти Золотаренка, відомого діяча старшинської партії, що загинув в боротьбі за неї. Золотаренків брат — чернець жив при Дорошенкові, і Костомаров справедливо здогадується, що намір Дмитрашка з'єднатися з Дорошенком міг бути підказаний йому жінкою й Золотаренками.²

Якщо ми після знайомства з тими, що оточували Дорошенка і були тісно зв'язані з козацькою старшиною та з її інтересами, згадаємо і ті покликування самого Дорошенка на Виговського, Сомка та Золотаренка, як на своїх політичних попередників, а разом з тим різку і негативну згадку за керівників голоти та опозиціонерів проти старшини — Пушкаря, Безпалого, Силку, Бруховецького, то навряд чи зможемо ми сумніватися в тому, що козацька політика Дорошенка була політикою козацької старшини, що тяглася від давніх козацьких ватажків, зросла за

¹ В. Модзалевський. Перший підскарбій Р. Ракушка. Зап. І іст.-філ. від. Укр. А. Н., т. II-III.

² Костомаров. Руина, ст. 165.

Хмельницького, офарбувалась у шляхетський колір за Виговського, одстоювала свої позиції за Сомка та Золотаренка, і широкі плани креслила за самого Дорошенка для того, щоби знесилившись у десятилітній боротьбі, знову виринути в козацько-старшинській автономістичній політиці Мазепи. Але про цей етап розвитку козацько-старшинського автономізму скажемо ми ще згодом.

В козацько-старшинському напрямкові політики Дорошенка впевняє і те, що у своїх трактатах з іншими державами, як, напр., в згаданих і проаналізованих Підгаєцьких статтях, Дорошенко не бере на увагу інтересів посполитої маси, що дало право Вовку-Карачевському говорити про трагічний відрив козацької політики від інтересів українського селянства. А з другого боку Дорошенко виявляє і неоправдану жорстокість до правобережних селян, „прочан“ так, званих, що світ за очі тікали на Лівий беріг від страхиття Руїни.¹

А соціяльну систему з захованням „звиклого послушенства“ і покори посполитого населення до козацької старшини чи то до інших державців Дорошенко визнавав цілком. В Універсалі за 1673 р. про

¹ Ал. Лазаревський. Два акта для истории „Руины“. „Киев. Стар.“, 1887, II, ст. 368—369.

З Універсалу Дорошенкового про прочан 1672 р.: „Юж нас повторе відати доходить, же прочане частокроть пересмыкаються з сего боку на тамтую сторону. Яко теди в першім нашім універсалі, так і тепер сурово приказуем, жебисьте на всіх шляхах, в полку своїм найдючихся уставичную міючи сторону, жадного живого духа, опріч купців, на тамтую сторону прочан не пускали; а міли би над заказ наш силоватися, теди маєтки і всю худобу у таких одбирати, самих зась до вязеня брати позволяем і розказуем“.

маєтності і підданих Спаського монастиря в Новгородську-Сіверським Самойлович так висловлюється: „Явно то есть... каждому тоє, же не тільки ще за наших віків, але і перед часи бивало в сей нашій Малоросійській землі, так духовного, яко і світського стану рицерського людей заслужених і преложоних бували подданиї, которії належитую їм оддавали повинность“.¹

Дорошенко, з одного боку, спирається на козацьку старшину, покликаючись на діячів цієї соціальної групи, як на своїх попередників; з другого боку, він не виявляє жодного розуміння інтересів широких народніх мас, передусім селянства, вважаючи за нормальне існування підданих з їх належними повинностями рицерським людям, і суворо ставлячись до селянства, коли воно заважало його планам.

Отже, Дорошенко—представник козацько-старшинської традиції і політики.

Змістом цієї політики була оборона козацьких прав і вольностей і всеукраїнство, національний, або, ще вірніше сказати—козацький патріотизм, на що ми вже наводили досить доказів та прикладів.

Доповнимо одначе попередні докази і згадки ще кількома новими.

Після перемоги над Суховієм в 1669 р. Дорошенко звертається до козацтва з таким характерним універсалом: „Впрямь обрадовал було господь бог нашу упадающую Україну і соединились паки к первій згоді і любовного соединенія братцького обі сторони Дніпра, під стародавній регімент гетьманства нашого совокупились. Я ото всея души прилежного радінія моего, як я начав о тім, взяв бога на поміч, щоб нашу милую отчину при цілості стародавних волно-

¹ Филарет. Описание Черниговской епархии, III, 141.

стях в пожеланим покої за регіментом мого гетманства могли скоро оглядати і печалувати".¹

Звертаючись в 1675 р. до московського царя, щоби той прийняв його присягу, складену в Чигирині перед Іваном Сірком та донським отаманом Фролом Мінаєвим, Дорошенко в цвістих фразах пише про свій український патріотизм. Він, як той чоловік розслаблений, що „в недуже многи лета лежаше“ жадав, щоби знайшовся хтось, „да ввержет его в целебную купель“, так і Дорошенко „не имел человека, дабы аз с земного злаго недуга, ига бусурманского не много, но прежде мене бывшими гетманы народ наш християнский Малоросийский нанесенного, в целебную купель великомощные вашего пресветлого величества обороны и милостивого заступления ввержен был“².

Вище було наведено не менш урочисті і виразні слова Дорошенкові про всеукраїнство і патріотизм, а до слів цих додавались ті діла, в яких увесь час пробивається гарячий струмінь сильного козацько-старшинського автономізму, українського патріотизму і прагнення до національного об'єднання. Це власне і зробило з Дорошенка національного героя, опое-тизованого письменниками наших часів.

IX.

В 1676 р. Дорошенко справу програв. Центр української політики знову переноситься з Чигиринських степів та з Запоріжжя на північне Лівобережжя в далекий від Чигирини Батурин. Господарем становища був ніби тепер Самойлович. Але панувати йому довелося порівнюючи недовго. Через

¹ АЮЗР, VIII, № 2. ст. 6.

² Ibidem, XII, № 124, ст. 378,

10 з лишнім років він діждався такого самого кінця, як і його попередник Многогрішний. В 1687 р. козацька старшина знову організувала виступ проти гетьмана, користуючися і невдачею Кримського походу кн. Голіцина, винувником неудач якого обвинувачувано Самойловича. Політична програма старшини, що прийняла найдіяльнішу участь у скиненні Самойловича, виявилася в відомій Коломацькій чолобитній 1687 р.

Старшина з особливою злістю нападала на низьке походження Самойловича, не зважаючи на яке він одначе прагнув до установлення єдинодержавства, зміцнення гетьманської влади й ігнорування старшини.

„И то потребует высокого разсуждения — писала старшина—что он (Самойлович) по высокому о себе разумению скрытым умыслом своим не токмо в народе сем Малоросійском, меж которыми и сам мелко, как и иные люди родился, не кладет и разумом никого себе равного... разсуждает способной имети приступ, когда ни есть, к удельному в Малой Россіи владенію, и таковым то знатно намерением и печать Юраса Хмельницкого при себе задержал, не отсылая к великим государям, на которой погоня, Княжество Малороссійское изображено і тому Юрасу от Турецкого данное“.¹

Старшина не могла примиритися в Самойловичу з тим, що раніше дратувало її так у Многогрішному, а саме, що ці неродовиті люди дозволяють собі звисока ставитися до старшини, тоді як вона воліла мати гетьмана за свого слугу. І в старшинській традиції, в тих навіть колах, що організовували переворот 1687 р., пам'ять про Самойловича лишилася, як про деспота, тирана, що гнітив і тіснив старшину, дуже

¹ Бантыш-Каменский. Источники Малой России, т. I ст. 304.

чванився, не маючи на те ніяких підстав, і за те дістав кару цілком по заслугах.

В 1772 р. в родині мабуть Лизогубів, близьких до перевороту, укладається літопис, де знаходимо таку характеристику Самойловича:

„Сей гетман сперва очень бил благосклонный и благопокойный, после богатством возгордовал и в высокоміріє впал непомірное і не толко на козаков, але и на духовний стан нимало взгляду не іміл: до двора его жоден с палицею не йди; в церкві никогда дари брати не ходил, але священник до него ношивал; также сини его чинили: и ежели где колвек виїздил на полеване, жеби нігди священника не побачил, понеже то себе за нещастіє іміл; будучи сам поповичем, а з великою помпою їздил: без карети і за місто не поїхал, ані сам, ані сини его; а з дітства вшелякими способи вимишляли: оренди, станції великії; затягивал людей кормленієм, і прочії утиски; за що государь и бог отмстил: ибо перве без чести всякої zostали якої як злочинці“.¹

Самойловича, крім того, як і треба було сподіватися, його недруги з старшини обвинувачували і в неояльності до Москви. Приписували Самойловичу вживання ходячої, дуже популярної в ті часи фрази, що Україна не шаблею здобута. Ніби на обіді у обозного, де були і московські люди, один з козацької старшини Гамалія сказав московському полковнику: „Что ты на меня, полковник, нарекаеш. Не саблею де нас взяли“. „И он гетман (Самойлович) то слышав, ни единого слова Гамалею не молвил, да и разсмеялся, а чайт, что и похвалил“.²

Але оці дріб'язкові обвинувачення в тому, що по суті могло відповідати інтересам старшини, в даному разі, опозиційність до московського уряду, що

¹ Сборник Летописей, относящихся к ист. Южн. и Зап. Р., ст. 33-34.

² Ibidem, ст. 302.

боронить права та вольності тієї ж самої старшини, могли бути наслідком отієї спеціалізації в брехні, доносах, особистій боротьбі, що так широко в другій половині XVII ст. розвинулись на Україні. Автор „Історії Руссов“ доволі дотепно схарактеризував оцю звичку доносити та зводити всякі наклепи на особистого свого ворога. „От частых перемен—пише він—гетманов и других чиновников завелось в Малороссии столько ябедников, сколько было желателей подхватить что либо при перемене, т. е. ловить рыбу в мутной воде“.¹ Ми думаємо, що значна частина обвинувачень, що була направлена козацькою старшиною проти Самойловича, як раз походила від спеціалізованих ябедників і охочих до того, щоби дійти своєї кар'єри при зміні та перевороті.

По суті ж найсерйознішим, очевидно, обвинуваченням, що не могло бути нещирим, а відповідало дійсності, це саме те, що Самойлович своїм попівським походженням не міг імпонувати старшині, не міг її завдовольняти і не міг бути її вождем. Козацька старшина могла висунути Самойловича на гетьмана в бурхливу годину, коли організувалася уже степова козацько-старшинська політика Дорошенка і коли, протиставляючи їй політику північного Лівобережжя, варто було спиратися на ширші соціальні групи, не тільки на старшину, та й дратувати було небезпечно ту Лівобережну масу, яка пам'ятала чорну раду у Ніжині, диктатуру запорозької голоти за Бруховецького і т. д. Тоді попович був дуже бажаним кандидатом, а тепер, коли Дорошенка і його партію давно було зліквідовано, коли процес економічного й соціального зміцнення старшини пішов далеко вперед,—тепер Самойлович був зайвим і непотрібним, особ-

¹ Історія Руссов, ст. 183.

ливо, якщо він хотів зробити свою гетьманську владу реальною і примусити старшину слухатись його, а не собі виконувати волю вельможної старшини. Безперечно, мало значення тут і те, що в лавах генеральної старшини, яка скидала Самойловича, було чимало колишніх Дорошенківців, що жили чи то ввесь час, чи то довго, ідеалами Чигиринського гетьмана, які так розходилися із стремліннями Самойловича.

У скиненні Самойловича безпосередню участь взяли такі особи: генеральний обозний Василь Борковський, генеральний суддя Вуяхевич, генеральний писар Прокопович та ще п'ятеро „заслужених у війську“ осіб — Яків Лизогуб, Григорій Гамалія, Дмитрашко - Райч, Степан Забіла, нарешті сюди треба додати „реєнта“ генеральної канцелярії Кочубея і тих, що взагалі ворогували з гетьманом, як Стародубський полковник Рославець, Прилуцький полковник Лазар Горленко та Київський полковник Костянтин Солонина.

Був, розуміється, причетний до перевороту і Іван Мазепа, що змінив собою на гетьманстві Самойловича.

Ол. Лазаревський з цілковитою певністю висловлювався, що організатори перевороту 1687 р. склали „ядро вліятельной старшини“, тоб-то, що переворот був зроблений не з особистих якихось інтересів чи то відносин, а впливав з інтересів соціальної групи, старшинської верстви „Лизогуб, Гамалія і Дмитрашенко—каже Лазаревський—були з колишніх своїх вчинків старі авантюристи, що добре обізнані були із старшинською інтригою. Оці люди (вище названа п'ятка), що йшли в поході з Самойловичем тільки лиш, як „значне товариство“, не зважаючи на це, були осередком впливової старшини, при чому четверо з них без сумніву мріяли про повернення їм

старих полковницьких урядів, а п'ятий Забіла своїми родинними зв'язками, своїм багатством та ще як одставний генеральний хорунжий, хоч і не був до того полковником, ганяючися за вищим урядом, одначе міг миритися тільки на полковництві.¹

Додамо до цієї характеристики, що Василь Борковський фігурував, як кандидат на гетьманську булаву, Михайло Вуяхевич, колишній до останнього сподвижник і помічник Дорошенків, Яків Лизогуб — також колишній Дорошенківець, Степан Забіла — син Петра Забіли, що організував скинення Многогрішного, а свою діяльність почав ще з часів Богдана, отже, людина, що могла величатися своїм козацьким родовитим походженням, Костянтин Солонина — був кандидатом на гетьманство в часи виборів Многогрішного. Словом, справді проти Самойловича повставала родовита козацька стершина. І цілком натурально, що найкращими виразниками політичних прагнень та волі цієї старшини став Іван Мазепа, з походження хоч і шляхтич, а не козак, зате досить окозачений в чигиринському гетьманському дворі і людина вже напевне з старшинськими стремліннями, що не міг аж ніяк іти з голотою і боротися проти старшини. Не дивно також, що переворот 1687 р. викликав низку якихось глухих народніх заворушень. Насамперед, невідомо чи то в зв'язку з переворотом чи ні, але „бунт всчался“, за висловом Величка, в Прилуцькому полку, „в котором полчане тамошніі для причин ніякихсь“ забили свого полковника Лазаря Горленка з скількома іншими особами.²

А безперечно, в зв'язку з переворотом відбулися події, про які Величко оповідає так: „По низложеніі

¹ А. Лазаревский. Заметки о Мазепе. „Киевск. Стар.“ 1898, III ст, 478.

² Величко, III, ст. 53.

гетмана Самойловича з гетманства, зараз зо всіх полков городових войска козацького многиї своєволці, не дожидаючися нового гетмана, отїхали самовольно з обозу в доми свої, учинивши крамолу і бунт і других в домах застававших до тоєї ж своєволї заохотивши, не тільки арендаров, але і інших можних людей і крамарів невинних безумні брали і імініє їх между себе розшарповали, а нікотерих і самих на смерть забивали і разниї збитки і мордерства над ними вповняли¹.

Отже, на спробу установити диктатуру козацької старшини на Україні народня маса, чернь відповіла спробою поновити старшинські погроми, що яскравою смугою пройшли по Україні за Бруховецького.

І виразникові волі козацької старшини Мазепі, тепер гетьманові, довелося починати своє гетьманування з боротьби проти схвильованої черні. Мазепа звелів старшині взятися до енергійних заходів, щоби припинити сваволю і в результаті „одним виннійшим руки й ноги поламано, другим голови неїстовиї одтинано, третіх на шибеницях вішано, четвертих на худобах карано, з п'ятих глупство киями вигоняно. По якій екзекуції знову станула в мирі тишина і безбоязне-ное людем тамошнім мешкання“².

Так картинно описав цю жорстоку класову боротьбу козацької старшини з українською черню Самійло Величко, що такий близький був до одного з гурту противників Самойловичевих—Кочубея.

Глибокий знавець Лівобережної України О. Лазаревський, пишучи про Мазепу, відмічав в ньому дві риси, що характерними були як для його життя, так і для його політики.

По-перше, що Мазепа, будучи сам виходцем з Правобережної України почував себе якось чужим

¹ Ibidem, III, ст. 53.

² Ibidem, ст. 54.

на Лівому березі і оточував себе правобережцями. Навколо Мазепи, серед близьких до нього в житті і в політичних справах людей бачимо правобережців—Ломиковського, Зеленського, Чечеля, Обидовського, Мокієвського, Трощинського.

Тільки чотирьох „мазепинців“ лівобережців міг відшукати Лазаревський, — Дм. Горленка, Дм. Максимовича, Ант. Чуйкевича та Гамалію, при чому Максимович і Гамалія з них були синами правобережців. Мазепа почував себе на протязі двадцяти років свого гетьманування, досить сторонньою людиною в Лівобережній Україні.¹ До такого висновку приходять Лазаревський.

Другий момент у діяльності Мазепи, що на нього звертає увагу Лазаревський, це те, що Мазепин маневр під час Шведської війни повторював „авантюру предначинателя“ Мазепиного Виговського.² В політичному та ідеологічному відношенню Мазепа близький був до Виговського, до його планів та намірів. Мазепа „мов розраховував прикритися тим самим польським крилом, яким піввіка перед тим збирався прикритися і Виговський. Програма відокремленого політичного існування України була готова в Гадяцьких пактах. А по доносу Кочубея, Мазепа читав їх перед тим як зрадити, і не один, а в присутності своїх однодумців—старшини. Протекцію Польщі і мав на увазі Мазепа, коли радив Кочубею не квапитися з відданням дочки за Чуйкевича, а підождати поки з'явиться можливість вибрати жениха з числа шляхтичів „з лядської сторони“, „як будем з ляхами в єдності“.³

Мих. Грушевський так само вбачає єдність і ве-

¹ А. Лазаревский. „Заметки о Мазепе“, „Киев. Ст.“, 1898, IV, ст. 151.

² Ibidem, ст. 406.

³ Ibidem.

дику схожість політичних прагнень Мазепи з комбінаціями Виговського, що проєктувалися за півстоліття до Мазепи. Укладаючи свої вимоги, мазепинці—каже Грушевський—„не могли мати перед собою маніфесту Виговського 1658 р., і той паралелізм в гадках, аргументах і т. и.“, що спостерігти можна між ідеями Виговського та Мазепи, „залежить від одностайности провідних політичних ідей“.¹

Разом з тим акад. М. Грушевський з'єднував, і цілком правильно, політичні заміри Мазепи та його акцію з колишніми планами Богдана Хмельницького, в'яжучи в єдину преемствену лінію боротьбу за визволення України, організовану Хмельницьким і боротьбу за ту ж мету проти Росії, організовану Мазепою.

„Мазепина кон'юнктура, каже Грушевський—тільки нав'язувала наново нитки політики великого гетьмана („Хмельницького“).²

Ми гадаємо, що в цих поглядах не криється жодної суперечности. Ту лінію організації козацької держави, що взяв її Богдан Хмельницький, продовжив з шляхетським ухилом Виговський, але виправила була козацько-старшинська партія, що була побита на Лівобережжі силами запорозької голоти і простого люду—черні та силою економічного тяжіння до Москви, але на Правобережжі вибуяла пишним цвітом у талановитого і сміливого Дорошенка. Ця козацько-старшинська, українсько-патріотична лінія перекидається від розбитого Дорошенка на Лівий беріг, і там особою Дорошенкового писаря Мазепи переборює всі місцеві перешкоди—і москвофільство півночи—Сіверщини, і недавню ще страшну опози-

¹ Михайло Грушевський. Виговський і Мазепа („З політичного життя Старої України“). К., 1918, ст. 98.

² М. Грушевський. „Мазепинство“ і „Богданівство“, Ibidem, ст. 122;

(1500)
цію черні, і навіть не менше страшний протест запорозьких добичників і населення слабо колонізованої південної Гетьманщини, що виявилось у відомому повстанню Петрика Іваненка проти Мазепи, Москви і козацької старшини, під протекцією татар.

Отже, не дивно, а вповні зрозуміло і нормально, що Мазепа згадує і покликається на Гадяцькі пакти. На них покликався і часто їх згадував Дорошенко, і всякий козацько-старшинський автономіст не міг не згадати цієї конституції, що давала Україні форми національно-державної незалежності, а козацькій старшині панування в аристократичній республіці.

Таким чином, в одну справді преемствену лінію в'яжуться півстолітня політика визначних українських діячів другої половини XVII ст. В основі цієї політики лежить воля до влади тієї соціальної групи, що називаємо ми її козацькою старшиною.

Щирий козацький настрій (найбільш у Хмельницького та Дорошенка), іноді затуманений шляхетським впливом (у Виговського і подекуди у Мазепи), рішучий автономізм, відкидання деструкції національної політики з боку соціальних низів—ось основний зміст цієї політики, а енергія, завзяття та сміливість—її форми.

І цими своїми рисами автономістична політика козацької старшини XVII та початку XVIII ст. так заімпонувала національній українській інтелігенції новітніх часів, що вона так високо поставила вождів цієї політики—Хмельницького, Дорошенка, Мазепу, не зважаючи навіть на те, що відносно двох останніх вже ліберальна й народницька наша історіографія внесла скептицизм (Лазаревський, Вовк-Карачевський і інші), що викривав класовий чи груповий егоїзм цих діячів.

О. Гермайзе.

Рл 1130

О. Гермэйзе

Руїна і Дорошенко